

השִׁמְד בגרנדה בשנת 1066

ישראל בן דור¹

אחת התופעות המרתקות בתולדות העם היהודי היא המהירות והעוצמה שבהן עברו קהילות יהודיות גדולות שינויים תרבותיים קיצוניים בתוך דור או שניים. התופעה ניכרת מאוד בחייה של כל משפחה בישראל ובכל זאת חשוב לתת למקרה הפרטי את ההקשר הרחב. שתי דוגמאות עולות בדעתי באופן מיידי כמעט ושתייהן קשורות לשתי "האמריקות". בתנועת ההגירה העצומה ממזרח אירופה ומרכז בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, יצאו כשני מיליון יהודים ממזרח אירופה ורוסיה אל "העולם החדש" ובעיקר לארה"ב. הם חיו בעוני מרוד, עבדו בעבודה קשה ביותר ובתוך דור או שניים הפכו לאמריקאים לחלוטין. בתחילה שמרו על תרבות היידיש ועל המסורת היהודית, אך בדור השני כל יענקל'ה הפך לג'ייק ויהודים נקבצו יותר ויותר במקצועות החופשיים, בעיתונות, בבידור ובכלכלה. כיום, מדינת ישראל תלויה במידה רבה בתמיכתה ובסיועה של הקהילה היהודית בארה"ב. תופעה דומה, אך בסדר גודל מצומצם בהרבה, ארעה עם המהגרים היהודים באותן שנים בארגנטינה. הם עשו ככל יכולתם לשמור על היידיש ואף הוציאו ספרים וכתבי עת בשפה זו. חלקם התיישבו במושבות שהקים הבארון הירש, אך בהדרגה, לאחר שהתגברו על הקשיים ואף שגשגו מבחינה כלכלית, בניהם של המתישבים רכשו השכלה גבוהה, עברו לערים ותפסו מקום חשוב במקצועות החופשיים ובחיי הכלכלה. רק מוזיאון ושרידים מעטים נותרו מהמושבות שהקים הבארון הירש. בתהליך מהיר ביותר, התרבות היהודית המזרח-אירופית הוחלפה בתרבות המקומית והספרדית תפסה את מקום היידיש. בביקור בבית הקברות היהודי טבלאדה, בבואנוס איירס, ניתן לראות את המעבר החד בכתובים על המצבות - מן השמות המזרח אירופיים אל השמות הספרדיים המקובלים בארץ זו.

בעשורים האחרונים, עם התפתחות מחקר שורשי המשפחה והפיכתו מנחלת חוקרים לנחלת הציבור כולו, מתפתח תהליך מעניין שחוויתי אותו בעצמי. בתחילת המחקר בתחום שורשי המשפחה, לפני עשרות בשנים, חיפשתי את העובדות בנוגע למשפחת אמי והסתמכתי על המידע שנשמר במשפחה. בהדרגה התרחבה היריעה והיום אני מודע להכרח לחבר את תולדות המשפחה לתולדות הקהילות היהודיות בארצות בהן חיו בני הדורות השונים ולהיסטוריה של העמים והארצות האלה. כאשר מדובר על 'היסטוריה', כבר כמעט ברור מאליו שלא ניתן להסתפק בעובדות פוליטיות ומדיניות. צריך לנסות ולהבין את ההקשר התרבותי העמוק, את הדרך שבה היהודים הגדירו את זהותם ואת הזיקה לעם ולארץ שבה נמצאו.

לטעמי, הידיעה מי היה בנו של מי ומה הם יחסי הקרבה המשפחתיים לאחור ולרוחב, חשובה ככל שתהיה, אינה מספקת את ההבנה המלאה של כל התהליכים. מן ההכרח להתייחס ליחיד, למשפחה, לקהילה היהודית בעיר, לקהילה היהודית במדינה, לתולדות העם היהודי, לתולדות העם והמדינה שבה חיה הקהילה היהודית (כך לדוגמה, לא ניתן להבין את תולדות היהודים בפולין מבלי להתייחס לאלף שנות ההיסטוריה של פולין) ולתולדות האנושות. מן ההכרח כמובן גם להתייחס לדרכי המסחר, לתחבורה ולתקשורת. קיימים הבדלים קיצוניים, לדוגמה, בין אפשרויות התנועה והעברת המידע במאה ה-10 – לבין האפשרויות במאות ה-19 וה-20, בעקבות המהפכה התעשייתית. כך, ההגירה המאסיבית של כשני מיליון יהודים מאירופה, שצוינה לעיל ובתוך כך צמיחתו המחודשת של המרכז הריבוני היהודי בארץ ישראל, התאפשרו, במידה רבה, בזכות המהפכה התעשייתית, שכללה בניית ספינות גדולות, שבהן ניתן היה להעביר ציבורים גדולים על פני האוקיינוסים והימים במחירים נמוכים, ביעילות ובאמינות שלא היו קיימים בעידן ספינות המפרש.

מטבע הדברים, העם היהודי התנהל בתוך המסגרת של ההיסטוריה האנושית והוא ניהל יחסי גומלין מורכבים ומפירים עם התרבויות על פי מצבן. כך, לדוגמה, במשך מאות השנים בהן הובילה התרבות

¹ bendoric@gmail.com

המוסלמית את ההתפתחות המדעית ואת הקדמה האנושית, נטלו היהודים חלק חשוב בהישגיה ובהובלתה. כאשר פני הדברים השתנו וההובלה של הקדמה המדעית והטכנולוגית עברה לעמים האירופיים, גוברת השתלבות היהודים ותרומתם לתרבות זו וגם מבחינה דמוגרפית, במאות השנים האחרונות ועד אמצע המאה ה-20 – מרבית העם היהודי נמצא בארצות אירופה והמערב. תהליכים כלליים, המשפיעים על האנושות בכלל, משפיעים על היהודים, על כל משפחה ועל כל פרט.

לאתגר זה פנים רבות והוא יוצר קשיים (אך גם סיכויים) רבים לחוקר המשפחה מעבר למכשול הטבעי של הזמן שחלף והשוני בין המציאות הישראלית למה שקדם לה. מטבע הדברים, פעמים רבות חשתי שאני חוקר את הדורות שקדמו לי כאשר, כביכול, מסך מפריד ביני לבינם מכיוון שאינני דובר את השפות שבהם דיברו, אינני חי בתרבויות שבהן חיו ואינני מחובר למסורת היהודית באותה דרך. בעיה זו משותפת למרבית העוסקים בחקר שורשי משפחה בישראל מכיוון שהחברה הישראלית מורכבת בעיקר מעולים לארץ וצאצאיהם. משפחת אמי, אלדאודי, שעלתה לארץ ממראקש שבמרוקו בשנת 1837, דיברה ערבית בניב המוגרבי. העולים הביאו עמם כתבים והשאירו אחריהם כתובים בערבית כתובה באותיות עבריות שעדיין לא הצלחתי לפענח. גם הכתיבה שהותירו בעברית שייכת לעולם התוכן של התרבות התורנית, שאינני בקיא בה. המשפחה של אבי, בינדר (שם שעובדת לבן דור) שעלה לארץ מטרנסילבניה בשנת 1935, דיברה הונגרית, רומנית, יידיש וכנראה גם קצת גרמנית. בכל השפות האלה אין לי ידיעות כלל. כך, כאשר ביקרתי בהונגריה ורומניה, חשתי תחושה משונה של "שייך ולא שייך" גם יחד, כביכול אני נוכח וצופה במקומות שבהם פעלו אבותיי מבעד למסך שקוף, המפריד ביני לבין המציאות ההיסטורית שהם חיו בה. אולם התופעה של שינוי הזהות ואובדן חלקי או מלא של המטענים התרבותיים הישנים, שעברו העולים מכל הגלויות בישראל, היא תופעה קבועה בתולדות העם היהודי. מה שקרה לעולים לארץ קרה בהקשר היסטורי אחר ליהודים שהיגרו לשתי "האמריקות", כפי שתיארתי לעיל.

אם כך, ברור שחקר השורשים המשפחתיים חייב להסתמך על ידיעת התפניות בתולדות העם היהודי ועל לימוד מעמיק של הקהילות השונות ותולדותיהן. מן ההכרח ללמוד ולהכיר את המהלכים המרכזיים בתולדות העם היהודי שהובילו להקמתן של קהילות חדשות ולשקיעתן של קהילות אחרות בדרך הנדודים בת אלפי השנים. היכולת לבנות מחדש, במקומות אחרים בעולם ובמסגרת תרבויות שונות, שמרה על קיומו של העם היהודי ויצרה את המגוון הגדול של הקהילות שהתקבצו במדינת ישראל. הדרך ההיסטורית של העם היהודי מוכיחה שמעבר לכל המחלוקות וההבדלים, מדובר בעם אחד שנאלץ להתמודד עם תפניות היסטוריות גדולות. אני טוען שאין כל משמעות להבדלים על פי ארץ המוצא, מסורת או מידת השמירה על ההלכה והמצוות. הגורל ההיסטורי והזיכרון הלאומי של היהודים הם משותפים וגם המודעות לצורך לשמור עליהם ולטפח את המודעות קדמו במאות (ואף באלפי שנים) לניסוח הרעיון הלאומי ומימושו באירופה של המאה ה-19. מימוש הרעיון הלאומי באירופה אכן נתן לציונות מעטפת מודרנית, אך התכנים, הסמלים והקודים כבר נכתבו והונחלו דורות רבים לפניו.

אחת הדרכים המרתקות "לצלול" לעבר היא ללכת בעקבות המסורות המשפחתיות, המספקות "חוט של זיכרון" במשך תקופות ארוכות ביותר. למשפחות רבות בעם היהודי אילן יוחסין המחבר אותן לדמויות חשובות מן ההיסטוריה היהודית בעבר, למשפחות הכוהנים ועוד. כך, למשל, כ-200 משפחות מיוחסות לזרע דוד המלך ובהן גם משפחת אמי, אלדאודי. עצם הייחוס אינו ניתן כמובן לבדיקה היסטורית, אך קיימים מקורות היסטוריים שמהם ברור שמסורת זו נשמרה באלף השנים האחרונות וכנראה שגם יותר מזה. השם עצמו מעיד על כך ובנוסף נשמרה במשפחה המסורת שהיא מיוחסת לר' חייא אלדאודי, פייטן וצאצא של ראשי הגולה, שנפטר בעיר ליאון שבספרד בשנת 1154. מסורת זו מבוססת על קטע מהספר "ספר הקבלה" שנכתב על ידי ר' אברהם אבן דאוד במאה ה-12. כאשר יצא הסבא רבא שלי, הרב מכלוף אלדאודי, לאסוף כספים לטובת היהודים בצפת, הובלט בכתבי השד"רות (שליח דרבנן) שקיבל, עליהם חתמו עשרות רבנים, שהוא צאצא של ר' חייא אלדאודי, מזרע דוד המלך. כך נכתב בכתב שד"רות משנת 1863 ובכתב שד"רות אחר משנת 1883. חמש פעמים יצא למסעות ארוכים שבהם הגיע, בין היתר, לדגסטאן, עיראק, פרס ותימן. לאחר מכן, בשנת 1889, מונה לחכם באשי בעכו וטיפל בענייני היהודים בעכו, חיפה, צפת וטבריה, עד מותו בשנת 1909. בשליחותיו ובכל פעולותיו הציבוריות הקפיד תמיד להבליט שהוא פעל למען כל אחב"י- אחינו בני ישראל. הוא עצמו היה בן למיזוג גלויות. אמו, רינה לבית לוסקי, השתייכה למשפחה מלודז' שסחרה ברהיטים עם ארמון הסולטן במרוקו וכך נוצר השידוך בינה לבין משפחת אלדאודי במראקש. משפחת אלאודי עלתה לארץ ממראקש בשנת 1837, כאשר מכלוף אלדאודי היה בן 12- והתיישבה בצפת, זמן קצר לאחר רעידת האדמה העזה שהחריבה את העיר ב-1 בינואר 1837.

ובכן, בעקבות העדות של ר' אברהם אבן דאוד, בן המאה ה-12, שתפורט בהמשך, החלטתי לנסות ולחזור אל אותה מאה בהיסטוריה. אולם מן ההכרח לתאר בקצרה את תולדות העם היהודי עד לאותה מאה. בניגוד לעמים אחרים, דוגמת הבריטים והצרפתים, שהיו במאה ה-12 בראשית התגבשותם, העם היהודי היה כבר אז "בא בימים". כבר אז מנו תולדותיו מעל לשלושת אלפים שנה בקירוב, אם נקבל כנקודת מוצא את זמנו של אברהם אבינו ומסעו מעבר הנהר (עיראק של היום) אל ארץ כנען, במאה ה-18 לפנה"ס - וייתכן שזמנו אף היה מוקדם יותר - המאה ה-20 לפני הספירה. במאה ה-13 לפנה"ס כבשו שבטי ישראל את הארץ המובטחת (או התיישבו בה) והיא הייתה לארץ ישראל. דוד הפך למלך על כל שבטי ישראל וירושלים הפכה לבירתו בשנת 1004 לפנה"ס ושלמה בנה את בית המקדש הראשון על הר המוריה בירושלים בשנת 970 לפני הספירה. בשנת 586 לפני הספירה נחרב בית המקדש הראשון ועשרת השבטים יצאו לגולה. המלך הפרסי כורש, בהצהרה שיש משווים את ערכה להצהרת בלפור הבריטית, קרא ליהודים לשוב מגלותם בבבל ולבנות את בית המקדש. קבוצה גדולה מהם אכן שבה ובית המקדש השני, אמנם צנוע בתפארתו לעומת הראשון, שב ופעל באותו אתר, על הר הבית בירושלים, משנת 515 לפני הספירה ואילך. בשנת 332 נכנסה ארץ ישראל תחת השפעתה של התרבות היוונית, כאשר נכבשה על ידי אלכסנדר מוקדון, שהגיע בכיבושו עד שערי הודו ומת צעיר לימים. אחרי מותו התפרקה האימפריה האדירה שהקים וחולקה בין יורשיו. בזכות המלחמות שביניהם (ובתמיכה מדינית של האימפריה הרומית שכוכבה דרך) הצליחו החשמונאים להקים מלוכה עצמאית למשך כ-100 שנה (167-63 לפני הספירה). העצמאות הסתיימה עם הכיבוש הרומי אך עדיין נשארה שושלת מלכי חסות, אדומים שהתגיירו, ובהם המלך הורדוס, שבנה את בית המקדש ואת ירושלים בתפארת שלא הייתה כמוה ובין היתר גם את מצדה, קיסריה ועוד. בימי "המרד הגדול" (66-70 לספירה) נחרבו בית המקדש והעיר ירושלים. אך עדיין דורות ספורים לאחר מכן יצאו היהודים למרד תחת מנהיגותו של בר כוכבא. לאחר שנים ספורות (132-135 לספירה) של עצמאות ולחימה עזה שגרמה לרומאים אבדות קשות, דוכא המרד על ידי הרומאים באכזריות רבה. על פי התיאורים שנשארו מדובר ברצח עם ממש. אולם גם לאחר האסון השתקם היישוב היהודי, בעיקר בגליל, ושם נחתמו המשנה (במאה השנייה) והתלמוד הירושלמי (במאות השלישית והרביעית). בהדרגה עברה ההובלה בלימוד התורה למרכז היהודי הגדול והחשוב בבבל ושם נחתם התלמוד הירושלמי (כנראה במאות ה-6 וה-7 לספירה) ופעלו הישיבות הגדולות והחשובות. במאה ה-6 התחילה תקופת הגאונים שעמדו בראש הישיבות והיא הסתיימה במאה ה-11. היישוב היהודי בארץ הידלדל והלך, אם כי תמיד נשמר רצף של קיום יהודי.

מן המאה ה-7 ובמשך מאות בשנים, נמצא מרבית העם היהודי תחת שלטון מוסלמי. ראשיתו של האסלאם עם הופעתו של מייסד הדת, מוחמד, שיצר במאה ה-7 דת חדשה שהטמיעה לתוכה יסודות מדתות הייחוד שקדמו לה (היהדות והנצרות) והיא מבוססת על ההתגלות האלוהית לנביא מוחמד כפי שנכתבה בספר הקוראן. השנה שבה מתחילה הספירה המוסלמית היא שנת 622 ("ה'היג'רה") שבה יצא מוחמד עם עדת מאמיניו הקטנה והנרדפת מן העיר מכה אל העיר מדינה שבחצי האי ערב. מעבר זה מציין את התפנית החדה שחלה בפעולתו של מוחמד. עד מותו, בשנת 632, הצליח לצרף אל "אומת האסלאם" שבטים רבים בחצי האי ערב. כל אחד מארבעת יורשיו של מוחמד עד שנת 661 כונה ח'ליפת רסול אלה (ממלא מקום שליח האל) ובקיצור ח'ליפה (ח'ליף). בשנים 661-750, לאחר מאבקים ועימותים קשים, שלטה במרחב הערבי-מוסלמי שושלת בית אומיה שבירתה הייתה בדמשק. בתוך כמאתיים שנה ממותו של מוחמד הגיעו מסעות הכיבוש של הח'ליפים המוסלמים עד ספרד במערב ועד שערי הודו ומרכז אסיה במזרח. שלטונו של בית אומיה הוחלף בשלטון העבאסים שקבעו את בירתם בעיר בגדאד (750-1258). הכיבושים המוסלמיים היו כרוכים בתהליך עיור נרחב: קמו הערים קירואן בצפון אפריקה (נוסדה בשנת 670 לספירה), בגדאד (בשנת 762 לספירה), פֶּס (בשנת 808) וקהיר (בשנת 969). רוב הערים היו בראשית דרכן מחנות צבא ובמאות ה-9-11 היו למרכזים מסחריים ותרבותיים תוססים. אוכלוסייתן של הערים הגיעה עד לרבע ואפילו חצי מיליון נפש וגם ערים שהיו קיימות קודם לכן, דוגמת דמשק בסוריה וקורדובה שבספרד, גדלו מאוד והפכו לערים ומרכזי תרבות חשובים. השלטון המוסלמי היה ריכוזי באופיו אולם הוא התפורר בהדרגה. במאה ה-10 הגיע לשיאו תהליך התפוררות הח'ליפות העבאסית ובמקביל עלו לשלטון שושלות מקומיות שהקימו את הח'ליפויות העצמאיות בספרד המוסלמית (אנדלוסיה) ובצפון אפריקה. למרות חוסר האחידות הפוליטית, נוצר למעשה רצף תרבותי אסלאמי, דובר ערבית, במרחב שכלל את מרבית ספרד (עד שהאסלאם איבד את אחיזתו באנדלוסיה בסוף המאה ה-15), צפון-אפריקה (ממרוקו ועד מצרים), מרחב המזרח התיכון (כפי שהוא קרוי היום) ועד מרכז אסיה וגבולות הודו. האסלאם עוד הוסיף להתפשט מזרחה, עד סין ואינדונזיה.

"וברחו שני בניו לספרד לרב יהוסף הלוי הנגיד בר [בנו של] רב שמואל הנגיד זצ"ל שהיה אוהב לחזקיהו"

הטקסט המאמת את הרצף ההיסטורי של המשפחה מופיע ב"ספר הקבלה" של ר' אברהם אבן דאוד [בן דוד] הלוי, מן המאה ה-12, שבו נכתב: "ובשנת ד' אלפים תשכ"ח [968 לספירה] היה רב שרירא לגאון. ובשנת ד' אלפים תשנ"ח [998 לספירה] היה רב האי לגאון [עד 1038] וגאונותם [שניהם יחד] הייתה ע' [70] שנה. רב שרירא ל' [30] שנה ורב האי מ' [40] שנה. ודורו דור שמיני בגאונות. ובימיו היה ראש ישיבה במתא מחסיא [פרבר של העיר סורא או עיר סמוכה אליה] חותנו אבי אשתו רב שמואל הכהן בן חפני גם הוא חיבר ספרים הרבה ונפטר בימי רב האי ד' [4] שנים מקודם פטירת רב האי אבל בני ישיבת רב האי הקימו חזקיה ראש גלות [בעיר בגדד] בן בנו של דוד בן זכאי והושיבוהו על כיסא רב האי ז"ל ועמד שנתיים [1038-1040] והלשינו בו אל המלך [הח'ליף העבאסי] מלשינים ותפסו המלך ואסרו ב[כבלין] ברזל ובכל מיני עינויים עינהו ולא השאיר לו משתין בקיר וברחו שני בניו לספרד לרב יהוסף הלוי הנגיד בר [בנו של] רב שמואל הנגיד זצ"ל שהיה אוהב לחזקיהו ראש גלות וראש ישיבה והיה עמו עד שהיה השמד בגראנאטה [גרנדה] ונהרג זה בעיר [רב יהוסף הנגיד בגרנדה בשנת 1066] וברח האחד מבני חזקיהו לארץ סרקוסטה [סרגוסה] ונשא שם אישה והוליד בנים ואחר כך נכנסו בני בניו לארץ אדום [החלק בספרד שהיה בשליטת הנוצרים]. ומהם היה ר' חייא בן אלדאודי ונפטר בארץ קשטיליא [קסטיליה] ונקבר בארץ [מלכות] ליאון בשנת ד' אלפים תתקי"ד [1154] ואחריו לא נשאר בארץ ספרד אדם מפורסם שהוא מבית דוד. ואחר חזקיהו ראש ישיבה וראש גלות פסקו ישיבות וגאונים וקודם לכן הייתה סיבה מאת הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] שנכרת חוקם [לחמם, פרנסתם] של ישיבות [בבל] שהיה הולך אליהם מארץ ספרד וארץ המערב [המערב, צפון אפריקה] ואפריקא ומצרים וארץ הצבי [ארץ ישראל]". (ספר הקבלה לרבי אברהם בן דוד, עמ' 67).

בקטע קצר זה, בצמצום רב, מקופלות תמונות היסטוריות רבות ועניינים שונים שאנסה לפרש ולהסביר אותם כמיטב יכולתי. בין הנושאים ניתן למנות: ר' אברהם אבן דאוד, מחבר הספר; השלטון העצמי היהודי בארצות האסלאם (ראשי הגולה והגאונים); הישיבות בבבל וקשרי הגומלין בינן לבין מרכזים חדשים שקמו בערים שנוסדו (או גדלו והתפתחו) בתקופה המוסלמית; העיר בגדאד והשושלת העבאסית שהקימה את העיר; השלטון המוסלמי בספרד והתמורות שחלו בו; הקהילה היהודית בספרד, שמבחינת העם היהודי בימי הביניים ניתן לדמותה לקהילה היהודית בארה"ב כיום; ר' שמואל הנגיד, אחד ה'חצרנים' היהודים שהגיע למעלה הרמה של המשנה למלך גרנדה ובעצמו היה מגדולי המשוררים של השירה העברית בספרד ובתולדות העם היהודי; הטבח בקהילה היהודית בגרנדה בשנת 1066 ורצח יהוסף הנגיד, בנו של ר' שמואל הנגיד; המסורת של השיוך לבית דוד המלך באמצעות ר' חייא אלדאודי, בן המאה ה-12, "האב הקדמון" של משפחת אמי; הרה-קונקיסטה – מאבק האיתנים לכיבוש מחדש של ספרד בין השלטון המוסלמי לבין הממלכות הנוצריות. להלן אתייחס לכל אחד מהנושאים האלה ובסיומו של המאמר אחבר את כל "החווים" יחד. בנוסף לעיון במקורות ההיסטוריים, אשלב גם רשמי מסע באוקטובר האחרון שבו ניסיתי ללכת בעקבות השורשים בערים הספרדיות שהיו אז חלק מספרד המוסלמית הידועה בכינויה אנדלוסיה. מדובר ביריעה היסטורית רחבה השונה לחלוטין מכל מה שמוכר לנו כיום. למעשה, זו "התמונה הגדולה" שצריך לשחזר, לבנות בתודעה ולהבין כאשר לומדים את ההיסטוריה של היהודים בספרד, צפון אפריקה והמזרח התיכון.

ר' אברהם אבן דאוד

ר' אברהם אבן דאוד (בן דוד) (1110-1180), הראב"ד, מחבר "ספר הקבלה", נולד בקורדובה. בשנת 1147 נמלט מקורדובה לטולדו עקב רדיפות המוואחידון, שושלת מוסלמית קנאית שקמה במרוקו במאה ה-12, כבשה את כל צפון אפריקה ואחר כך את ספרד המוסלמית ונודעה ביחסה הקשה למי שאינם מוסלמים. הראב"ד למד עד גיל 17 מדודו, הרב יצחק בן רבי ברוך ו' אלבאליה, מגדולי רבני ספרד בדורו, שהיה בעל ידע נרחב בפילוסופיה, אסטרונומיה, אסטרוטולוגיה וחוכמות אחרות, כמנהג גדולי ספרד באותו דור. הראב"ד, כפי שעולה מ"ספר הקבלה", אכן היה בעל ידיעות נרחבות ביותר בתחומי המדע בזמנו. בין היתר שלט בשפות זרות ובהן ערבית, ספרדית וכנראה גם בלטינית. באישיותו ובפועלו הוא שימש דוגמה להוגה יהודי בין ימי הביניים המסוגל לגשר בין האמונה בנצח העם היהודי והאמונה היהודית לבין התרבויות עמן התמודדו היהודים. בשנת 1161 פרסם הראב"ד את ספרו הפילוסופי "האמונה הרמה" ובו ניכרת בקיאותו בכתבי הפילוסופים היוונים והמוסלמים וגם בנצרות ובקוראן. ב"ספר הקבלה" ביקש להראות כיצד עברה התורה ממשו רבינו ובמשך הדורות, עד לימיו. על פי המסורת סירב להמיר דתו לנצרות ולכן הוצא להורג בשנת 1180. האם היה בעצמו מזרע דוד המלך, כפי שניתן להקיש משמו? ר' אברהם אבן דאוד חיבר גם חיבור פולמוסי נגד הקראות וגם ספר באסטרונומיה שאבדו. שני ספריו הגדולים של אבן דאוד, "ספר

הקבלה" ו"ספר האמונה הרמה", חוברו בשנים 1160-1161 והם משלימים זה את זה. "ספר הקבלה" מגן על היהדות הרבנית במישור ההיסטורי וספר "האמונה הרמה" מגן על היהדות במישור הפילוסופי. ספר הקבלה נכתב בעברית ככרך ראשון משלושה ספרי דברי הימים, כדי להתמודד עם הקראות והנצרות. הספר קובע את רציפות המסורת היהודית-רבנית ובאמצעות קביעה היסטורית זו הוא מוכיח את צדקת המסורת הרבנית (בניגוד לקראות ולנצרות) כהמשך האמתי של תורת משה. "ספר הקבלה" השפיע רבות על המחשבה ההיסטורית ביהדות והוא הודפס והועתק פעמים רבות וזכה לחוות דעת חיובית במשך מאות בשנים לאחר כתיבתו. מטרת הספר "האמונה הרמה" הייתה לפשר בין הפילוסופיה והדת ולדון בשאלת חופש הרצון. אבן דאוד טוען שהיהדות היא "האמונה הרמה" מכיוון שקיימת הסכמה בינה לבין הפילוסופיה האריסטוטלית. כך, למעשה, קיים קשר הדדי בין שני הספרים: "ספר הקבלה", המאמת את היהדות מבחינה היסטורית וספר "האמונה הרמה" המאמת את היהדות מבחינה פילוסופית. לדעתו, בני ישראל הם "עם הסגולה" והיהדות היא "האמונה הרמה" מכיוון שהיא עומדת בהתאמה מלאה לפילוסופיה וגם מבחינה היסטורית היא מאומתת עקב מסירתה מדור לדור במשך אלפי שנים.

העיר בגדאד

העיר בגדאד נבנתה בשנים 762-766 על ידי הח'ליף השני מבית עבאס, על גדת נהר החידקל והפכה לבירת הח'ליפות (השושלת) העבאסית, שמקום מושבה היה בעיר זו עד שנכבשה ונחרבה על ידי המונגולים בשנת 1258. הדגם המקורי של העיר הוא עגול ובכך הייתה ייחודית ביותר בהשוואה לערים אחרות. בהדרגה איבדה השושלת העבאסית את כוחה ובמקביל לירידת כוחם של הח'ליפים עלה כוחם של הוויזירים (השרים) ושל אנשי הצבא. בשנת 945 כבשו הבוּוּיְהִים, שושלת של שכירי חרב שמוצאה בשבטים מאזור הים הכספי, את בגדאד ושלטו בה עד שנת 1055. הבוּוּיְהִים פיתחו את המדע ואת התרבות ובנו ספריות, מצפי כוכבים, בתי מדרש ובתי חולים. בגדאד הייתה עיר גדולה, ששטחה עלה על 60 קמ"ר ואוכלוסייתה מנתה מעל לרבע מיליון תושבים. זאת בזמן שהערים המרכזיות בעולם הנוצרי, בתקופה המקבילה, מנו כ-20,000 תושבים בלבד. העשירים התגוררו בארמונות ובאחוזות שהיו בהם מרחצאות, גנים מטופחים ומרפסות. בעיר היו שווקים רבים. בגדאד הייתה מרכז אדיר של מסחר ובעיר יוצרו אריגי כותנה ומשי, מוצרי עור, חרבות ונייר. מוסלמים, יהודים ונוצרים חיו יחד. המאמינים המוסלמים, שנחלקו לסונים ושיעים, התעמתו ביניהם.

בגדאד הייתה מרכז חשוב לגיבוש ההלכה המוסלמית ובה נוסדה האסכולה החנבלית, אחת מארבע האסכולות העיקריות באסלאם הסוני, על ידי אחמד אבן חנבל (780-855), שתבע הסתמכות על המקורות כפי שהם כתובים וכוונתו הייתה לקוראן, פרי ההתגלות האלוהית למוחמד ולחדיית' (الْحَدِيثُ) - הדברים המיוחסים למוחמד, שנטען שנאמרו על ידו, כפי שנזכרו על ידי בני דורו והדורות הבאים אחריו, נכתבו ועברו תהליך של מיון מדוקדק על פי מידת האותנטיות שיוחסה להם. הדיונים התיאולוגיים באמונה המוסלמית נקראו פְּלֵאם (كلام), מילה ערבית שמשמעותה דִּיבּוּר או דְּבָר. מן המאה ה-9 העיר הייתה למרכז תרבותי של העולם המוסלמי והתפתחה בה ספרות אנציקלופדית ששאבה מהתרבויות ההלניסטית, הפרסית והערבית. אנשי רוח ומדע הסתופפו בחצרות אנשי השלטון ובעיר הוקמו, בין היתר, אקדמיה למדעים ובית ספר למדעי הרפואה. להשוואה ראוי לציין שהאוניברסיטה הראשונה באירופה, בעיר בולוניה, קמה שנים רבות לאחר מכן, בשנת 1088. השילוב בין הידע האנציקלופדי לבין השכלה משפטית מוסלמית והשכלה ספרותית נקרא אֶדֶב (أدب) והמשכיל ואיש התרבות היה אמור להוכיח ידע רחב בשירה, פרוזה והיסטוריה ובקיאות בתרבויות פרס, הודו ויוון. דיונים בנושאים שונים נערכו בעיר דרך קבע במקומות רבים ובמיוחד בספריות ובחנויות הספרים. הח'ליפים עודדו את תרגום הספרים היווניים בפילוסופיה, מתמטיקה, רפואה, אסטרונומיה ובוטניקה ובמקצועות נוספים ובכך הניחו את היסודות לפריחת המדע והפילוסופיה במרחב המוסלמי במאות 9-10. בד בבד עם התקדמות התרגומים קמו אנשי מדע מוסלמים שקידמו את הידע האנושי מעבר למה שלמדו מקודמיהם והגיעו, בין היתר, להישגים מרשימים בפילוסופיה, מתמטיקה (האלגברה), האסטרונומיה והרפואה. היהודים היו פעילים מאוד בחיים הרוחניים בבגדאד והושפעו מהמגמות הרווחות בתיאולוגיה ובמדעים. הם כתבו בלשון הערבית והושפעו מן הפילוסופיה והחוכמה היוונית, כפי שעלו מתוך הכתבים המתורגמים לערבית.

מן המחצית השנייה של המאה ה-9 נקלעה הח'ליפות העבאסית למצב קשה והיא איבדה את שליטתה במרחבים רבים. קמו שושלות עצמאיות במצרים, בקווקז ובאזורים אחרים. ראשי המשטר הפכו תלויים בסוחרים ובנקאים עשירים ובאנשי הצבא. בראשית המאה ה-10 קמה בצפון אפריקה המדינה הפאטימית, השיעית, ששליטיה הכריזו על עצמם כח'ליפים. כך אבד מקור הסמכות האחרון של העבאסים ובתוך זמן קצר, במחצית הראשונה של המאה ה-10, עמדו בני העולם המוסלמי מול שלושה ח'ליפים מתחרים:

בקורדובה בספרד (עיר הבירה של אנדלוסיה, ספרד בשלטון המוסלמים), בקהיר שבמצרים ובבגדאד. הממשל הריכוזי התפורר עוד יותר וקמו שושלות עצמאיות ששטחיהן וכוחן קטנו והלכו. אולם בכל זאת כמה גורמים חיברו יחד את כל האוכלוסיות במרחב שבין ספרד, צפון אפריקה, המזרח התיכון, פרס וצפון הודו. בין גורמים אלה ניתן למנות את דת האסלאם; השפה הערבית ששימשה כשפת הממשל והמסחר ואפשרה לפקידים ובעלי תפקידים שונים לעבור בקלות משירותו של שליט אחד לאחר; גבולות מדיניים פתוחים שאפשרו מסחר בין-לאומי מסין ועד ספרד. בכל המרחב הזה התפתחה תרבות ערבית אסלאמית שהעניקה למרחב אחדות מסוימת.

השלטון היהודי העצמי בארצות האסלאם

במאות הראשונות להתפשטות של האסלאם נמצאו במרחב הנשלט על ידי מוסלמים למעלה מ-90% מהאוכלוסייה היהודית בעולם. הימצאות רוב היהודים במרחב המאורגן ברשת דרכים אחת, בשלטון פוליטי ובצביון דתי ותרבותי אחידים, הקלה על נידותם ואפשרו ליהודים, שרבים מהם נטו לעסוק במסחר, לעבור לערים שנמצאו על צירי מסחר שבהם עברו שיירות סוחרים ולפתח קהילות מפוארות עם קשרי גומלין ביניהן, דוגמת הקהילות בבגדאד, קירואן, פס וקהיר. מכיוון שליהודים ולנוצרים היו ספר קדוש ובשורה דתית שקדמה למוחמד, הם הוגדרו כבני חסות (ד'מי, זמי), נהנו מחופש פולחן וחירות להתארגן בקהילה נפרדת וזכו להגנת השלטונות. בעיר בגדאד הייתה קהילה יהודית גדולה שכללה בנקאי חצר חשובים, סוחרים מקומיים ובינלאומיים, חנוונים ובעלי מלאכה.

השלטון היהודי העצמי בארצות האסלאם דמה לשלטון הח'ליפות: היה זה שלטון מרכזי ובראשו עמדו הישיבות בארץ ישראל ובבבל. הקהילות הקרובות לישיבות אלה היו כפופות להן בכל ואילו הקהילות המרוחקות, כגון פס וקירואן- היו קשורות אליהן בקשרים רופפים. במאה ה-10 החלו להתרופף הקשרים שבין הקהילות באגן הים התיכון ובין המרכז בבבל, בלי שקהילות אלה הכריזו על עצמאות גמורה. בקהילות המרוחקות התפתחו מרכזי לימוד מקומיים שתפסו בהדרגה את מקומם של המרכזים בבבל ובארץ ישראל.

בבגדאד פעלו מוסדות הנהגה יהודיים מרכזיים שהשפיעו על כל העולם היהודי. בראש כל היהודים בארצות הח'ליפות עמד ראש הגולה, המנהיג של יהודי בבל, שנהנה מכבוד מלכים, שהיה מיוחס לזרע דוד המלך. גם הח'ליפים כיבדו אותו והוא נחשב בעיניהם לאדם רם מעלה ולמנהיג היהודים. ראש הגולה נבחר על ידי היהודים ואחר כך סמכותו הוכרה על ידי השלטונות המוסלמיים. הוא היה אחראי לגביית מיסים, מינה דיינים והעניש את מי שסירב לקבל את מרותו. ככל הנראה נהנה מיוקרה מלכותית ממש, לבש בגדי משי מפוארים ונישא באפיריון של זהב. לצד ראש הגולה הנהיגו את היהודים ראשי הישיבות סורא ופומבדיתא. תוארו של ראש הישיבה היה "ראש ישיבת גאון יעקב" – ובקיצור גאון. הגאון נבחר על ידי חכמי הישיבה בשיתוף עם ראש הגולה, מתוך שש משפחות מיוחסות בבבל. הגאונים נחשבו למנהיגי הקהילות היהודיות בגולה והם עסקו בהוראה, בפסיקה הלכה ובמשפט. כמו כן השיבו לשאלות שזרמו אל הישיבה מכל רחבי הפזורה היהודית.

מראשית המאה ה-9 שכנו ישיבות בבל בבגדאד אך הן המשיכו להיקרא בשמותיהן המקוריים: ישיבת ראש הגולה, ישיבת סורא וישיבת פומבדיתא. יהודים רבים היגרו מערבה, אל מרחבי צפון אפריקה וספרד בשלטון המוסלמים. הקהילות שקמו באזורים אלה קיבלו את סמכותם של המרכזים בבגדאד ובארץ ישראל ושלחו אליהם שאלות בענייני הלכה וגם סיוע כספי.

בשנים 917-940 כיהן דוד בן זכאי בתפקיד ראש הגולה והוא הצליח לחזק את מעמדו. כדי לחזק את ישיבת סורא, שמצבה לא היה טוב, הוא פעל למינויו של ר' סעדיה גאון (הנחשב לאחד מראשוני הפילוסופים היהודים בימי הביניים, להלן רס"ג), לגאון ישיבת סורא בשנת 928. שנתיים לאחר שנבחר רס"ג לראש ישיבת סורא, בתמיכתו של ראש הגולה דוד בן זכאי, נפלה מחלוקת קשה בין השניים וכתוצאה ממנה הדיח ראש הגולה את רס"ג ומינה גאון אחר במקומו. השלטונות התערבו בסכסוך ורס"ג נאלץ להסתתר כמה שנים, אך לבסוף, בשנת 937, חזר לתפקידו וכיהן בו עד מותו בשנת 942. הדי המחלוקת הגיעו עד לקהילות היהודיות הרחוקות בצפון אפריקה ובספרד.

רס"ג, שהיה בעל כשרון ספרותי נדיר, נולד בפיוס שבמצרים בשנת 882, למד במצרים ובארץ ישראל ובגיל 40 הגיע לבבל. מינויו היה יוצא דופן מכיוון שלא נמנה על המשפחות הבבליות המיוחסות שמהן נבחרו ראשי הישיבות במשך מאות בשנים. בהיותו בן 21, עוד בהיותו במצרים, כתב את ספרו הראשון, ספר האגרון, שהוא מילון לצורכי שירה. הוא כתב בערבית בפרוזה ובעברית בשירה. רס"ג אף חיבר סידור ובו

נוסח אחיד לתפילות. בכתביבתו פרץ לתחומים חדשים שעד אז לא נחשבו חלק מהתרבות היהודית המסורתית והשאיר אחריו יצירה ענפה שכללה חיבורים בפילוסופיה, תיאולוגיה, הלכה ובלשנות וכמו כן כתבי פולמוס רבים – בעיקר נגד הקראות. התנועה הקראית, שקמה במאה ה-8, בהנהגתו של ענן בן דוד, מכירה רק בתנ"ך כמקור סמכות דתי ומתנגדת לתורה שבעל פה ולכל פרשנות מאוחרת לתנ"ך, בין אם מדובר במשנה, בתלמודים וביצירות נוספות. התנועה פרחת בימי הביניים, אך כיום היקפה מצומצם ביותר ומספר הקראים בעולם נאמד בכ-50,000 נפש, מרביתם בישראל. העימות בין היהדות הרבנית (מרבית היהודים כיום) לבין היהדות הקראית היה מן העימותים המרכזיים בתוך היהדות בימי הביניים.

רס"ג עסק בהגות פילוסופית וניסה להוכיח בעזרת כלים שכליים שאין סתירה בין המסורת הדתית לבין החשיבה הרציונלית. לצורך זה נעזר בדגמים של התיאולוגיה המוסלמית בזמנו, הפלאם. בתקופה קצרה חיבר עשרות חיבורים והידוע שבהם הוא ספרו "ספר האמונות והדעות". בספר זה ביקש רס"ג לעבור מן האמונה, המתבססת על מסורת וקבלה מאחרים, אל הדעה המבוססת על עיון ומחקר שכלי וכך לאמת את דרכה של היהדות הרבנית. רס"ג הושפע מתנועת המועתזילה (المعتزلة) המוסלמית (שניסתה להוכיח שהפילוסופיה היוונית והאסלאם אינם סותרים) ומהפילוסופיה היוונית וביקש להוכיח את אמיתות התורה בכתב ובעל פה על ידי טיעונים שכליים. בספר זה, שנכתב בערבית, נעשה לראשונה ניסיון לחבר בין מסורת ישראל לפילוסופיה וכך הונחו היסודות לפילוסופיה היהודית. בזכות היותו ראש ישיבה ואחד המנהיגים של המרכז הבבלי, הפכה הפילוסופיה היהודית לחלק מובנה מהתרבות היהודית בדורות שאחריו. רס"ג השפיע גם בתורת הלשון והדקדוק, תורת השירה, פרשנות המקרא ועוד. הוא גם פירש את המקרא ותרגם אותו לערבית. מטרתו הייתה שכל היהודים דוברי הערבית יוכלו להבין את התנ"ך במקור וכך יוכלו לבדם להחליט שלא לקבל אמונות פסולות, לדעתו, בנוסח הקראים. תרגומו של רס"ג לערבית הוא הנוסח המקובל בערבית עד היום. המהפך שהוביל שינה את פני התרבות היהודית שהפכה מתרבות בעל פה לתרבות בכתב, תרבות שדרך היצירה בה היא בעיקר על ידי כתיבת ספרים. ספרים אלה נכתבו בעיקר בערבית, שהייתה שפת החיים השוטפים של היהודים (בדומה לאנגלית היום), היה להם מחבר אחראי שבנה אותם בצורה מסודרת והבהיר בהקדמה לספר את דרך עבודתו ואת מטרת החיבור. בדרך זו "הושג שילוב אמיתי ובר-קיימא בין המסורת היהודית לבין דגמי הכתיבה היהודים-הלניסטיים בלבושם הערבי ונוצרה חלופה (אלטרנטיבה) תרבותית פנים-יהודית להישגיה של התרבות המוסלמית. חלופה זו עצרה למעשה את סחף ההתבוללות ואת התסיסה... ואפשרה חיים תרבותיים בעלי זהות יהודית מובחנת בצד אימוץ דגמים מהתרבות הסובבת. בתהליך מהפכני זה היה לפילוסופיה היהודית תפקיד חשוב ואף מוביל". (טרייגר ואלקין, פילוסופיה יהודית בעולם האסלאם, מעיל תשבץ, עמ' 178).

המשבר שבגדאד נקלעה אליו עם השתלטות הבוּיְהִים הוביל לירידת חשיבותו של המרכז בבבל מבחינת הקהילות בגולה, אולם בשנות השבעים של המאה העשירית חידשו ראשי הישיבות את קשריהם עם האזורים בהם שלטו ועם העולם היהודי בכלל. ראשי ישיבת פומבדיתא, שהיה המוסד היחידי שהצליח להמשיך ולתפקד, השתדלו לחדש את הקשרים עם הקהילות ובתוך כך לחדש את מרותם על הקהילות וגם את התרומות לקיום הישיבה. ר' שרירא גאון, בנו, רב האי גאון וגיסו רב שמואל בן חופני (ראש ישיבת סורא, שחידשה את פעילותה בסוף המאה ה-10) נקטו במדיניות שכללה הענקת תארי כבוד מטעם הישיבה למנהיגי התפוצה (והגיעה עד כדי "אינפלציה" של תארים ותחרות בין הישיבות, כולל ישיבת ארץ ישראל) ומאמץ להוכיח את עליונותם של ראשי הישיבה בתחום הפסיקה ההלכתית והיצירה הספרותית. ראשית מגמה זו הייתה בשנת 987, כאשר בני קירואן (כיום בתוניסיה) פנו אל רב שרירא גאון בשאלה כיצד נכתבה המשנה. רב האי גאון כתב בתשובה חיבור מקיף ובו ביקש להוכיח שהמרכז הבבלי הוא היורש הישיר של חכמי המשנה והתלמוד. אחר כך התפתחה מדיניות של כתיבת חיבורים בנושאים מגוונים בתחומי ההלכה, הפרשנות, הפילוסופיה ועוד והקדשתם למנהיגים מקומיים. מדיניות זו יושמה על ידי רב שרירא גאון, בנו רב האי גאון ובעיקר על ידי רב שמואל בן חופני גאון. בן חופני כתב עשרות חיבורים, בעיקר בתחומי ההלכה והפילוסופיה ובכך תרם רבות להתפתחות הספרות היהודית בדורות הבאים. מפעלו הספרותי של בן חופני גרם לתחייתו מחדש של המרכז בבבל והגיע לשיא בימי פעילותו של רב האי גאון בראשית המאה ה-11. קהילות מצרים, צפון אפריקה וספרד חזרו לפנות בשאלות למרכז בבבל ושוו לאסוף תרומות עבורו. גם קהילות יהודיות באירופה הנוצרית כתבו לבבל. הרב האי גאון הפך בעיני בני זמנו ובעיני הדורות לאחר מכן לדמות המסמלת את תפארתו של המרכז בבבל. המוסדות היהודיים הצליחו להשתקם ושימשו כמוסדות הנהגה מרכזיים עד סוף שנות השלושים של המאה ה-11. לאחר פטירתו של רב האי גאון והתפוררותה של המדינה הבוּיְהִית, באמצע המאה ה-11, החל המרכז בבבל לשקוע ויהדות בבל איבדה סופית את מעמדה כמרכז הנהגה של היהודים בעולם. הגאונים המשיכו לכהן בגדאד עד המאה ה-13, אך חשיבותם פחתה מאוד בעיני העולם היהודי.

באותה תקופה הייתה קירבה מסוימת ואף שותפות גורל בין היהודים לבין השיעים. גם ליהודים וגם לשיעים היו ציפיות משיחיות שנבעו מתפיסה של פער בין המצב בהווה לבין המצב הצפוי בעתיד המשיחי. במאה ה-10 פיתחו השיעים תפיסות דתיות המאמינות ב"אמאם הנסתר" ובציפיות להתגלותו המחודשת. היהודים ציפו שהמשיח יבוא בסביבות 970 לספירה. גם בתפיסת זהותו של המשיח קיים דמיון. השיעים האמינו שהוא יהיה צאצא של עלי, חתנו של הנביא ובן דודו, ואילו היהודים האמינו שהמשיח יהיה מבית דוד. היהודים גרו בסמוך לשיעים. כאשר דעך השלטון הבוּוּיָהּ, שנטה לשיעיות, סבלו היהודים מההאשמות של הסונים שהם ידידים של השיעים ולכן בתייהם הוצתו וגם הם סבלו מהתקפות בדומה לשיעים. כך מתברר שהייתה זו תקופה תוססת ורוויית מתחים משיחיים של כל אחת מקבוצות המיעוט החשובות שהיו בעיר. לכל אלה צריך להוסיף את האמונה הנוצרית שביאתו השנייה של ישוע המשיח עתידה להתרחש בסביבות שנת האלף לספירה. תיאור ספרותי מרתק של המפגש בין התרבויות והמתח הרוחני לקראת שנת אלף לספירה ניתן למצוא ביצירתו של א.ב. יהושע, **מסע אל תום שנת האלף**, הנפתח בשאלה: "האם יהיה מי שיזכור אותנו בעוד אלף שנים?" (שם, עמ' 7).

ספרד המוסלמית

בראשית המאה ה-8 פנו קבוצות מחוגי השלטון בספרד לעזרת המוסלמים בצפון אפריקה. בשנת 711 נשלח משם לספרד המצביא טארק אבן זיאד, חצה את הים התיכון, טיפס על חצי האי הסלעי הקרוי היום, בשיבוש קל, על שמו (גיברלטר = ג'בל (הר) טאריק) וכבש את הערים קורדובה וטולדו. בתוך שנים ספורות כבשו המוסלמים את מרבית ספרד. לאחר מלחמות מרובות הצליחו הנוצרים להקים כמה ממלכות בצפון ספרד, אך מרכז ספרד ודרומה נשארו בידי המוסלמים במשך מאות שנים ואזור זה נקרא אל-אנדלוס. בשנת 755, לאחר הטבח שעשו בני עבאס בושולת בית אומייה שבירתה הייתה דמשק, הגיע לספרד נצר לושולת הח'ליפים האומיית והוא הקים בקורדובה, שהייתה לעיר הבירה של ספרד המוסלמית, נסיכות עצמאית. כך החלה תקופת גשוג שהגיעה לשיאה באמצע המאה ה-9. במחצית השנייה של המאה ה-9 חלה התפוררות, אך במאה ה-10, תחת שלטונם של שליטים מוכשרים, אוחדה הממלכה והתבססה מבחינה כלכלית ותרבותית.

לאחר שבטלה ח'ליפות קורדובה בשנת 1013 התפצלה אל-אנדלוס לממלכות זעירות ששלטו בהן סיעות אתניות יריבות והן נאלצו להעלות מס לאחת הממלכות הנוצריות. כל אחת מהן התבססה על עיר מרכזית ושטחים שמסביבה. סלבים וּבְרָבְרִים (תושביה הקדומים של צפון-אפריקה) שהגיעו למדינה התנגדו למוסלמים, צאצאיהם של הכובשים הראשונים. השלטון התפצל לפי מוצא. כך, למשל, במלגה (עיר נמל בחוף הים התיכון, דרומית-מערבית לגרנדה) ובגרנדה שלטו בְּרָבְרִים; בסביליה- ערבים; ובאלמריה (עיר נמל בחוף הים התיכון, דרומית-מזרחית לגרנדה) - סלבים שהתאסלמו. היהודים סבלו מתמורות השלטון, אך הם מצאו לעצמם תפקידי פקידות והנהגה מקומית. במדינות נפרדות אלה, במאה האחת-עשרה, התרחש השיא הראשון של תור הזהב היהודי. לראשונה התמנה יהודי, ר' שמואל הנגיד, לוויזיר הגדול בממלכת גרנדה והוביל את צבאה למלחמות, כפי שיתואר בהמשך.

השינויים הפוליטיים הובילו יהודים לעזוב את הדרום ולהתיישב בצפון הנוצרי. בין היתר, יהודים ישבו גם בליאון. מחוץ למאבקים הפנימיים, נמצאה ספרד המוסלמית תחת לחץ כבד של הממלכות הנוצריות בצפון חצי האי האיברי (ארגון, נווארה, ליאון וקסטיליה) שניסו להתפשט דרומה ולדחוק את המוסלמים. באמצע המאה ה-11 הכריז האפיפיור על המלחמה נגד המוסלמים בספרד (הריקונקיסטה) כעל מלחמת מצווה דתית.

בשנת 1085, כאשר נפלה טולדו, הבירה העתיקה, בידי אלפונסו השישי, חשו הנוצרים המנצחים: "שהגיעו למחצית הדרך אל ירושלים שלהם" (יובל, האנוסים, עמ' 47). השליטים המוסלמים נאלצו להחליט האם להיכנע לנוצרים או לבקש את עזרת הלוחמים הֶבְרָבְרִים, בני השבטים הקדומים בצפון אפריקה, שיצילו אותם – אך גם יאלצו אותם לחיות בדרך אחרת לחלוטין מדרכם עד אותה עת – דרך האסלאם הקנאי, חסר הסובלנות לתרבויות אחרות. בכל זאת קראו לעזרתן של הושולות הֶבְרָבְרִיות הקיצוניות. הצבאות הֶבְרָבְרִיים היו מונעים ברוח הג'יהאד הקיצוני, שכוונה (כאז גם היום) לא רק נגד הכופרים, אלא בקדימות ראשונה נגד האסלאם המתון. המוֹרָאבִּיטוֹן (المرايطون), אנשי אחווה צבאית בְּרָבְרִית מצפון אפריקה, בלמו את הסתערות הנוצרים ואף דחקו אותם צפונה - אך גם כבשו את הנסיכויות המוסלמיות הקטנות (בשנים 1090-1110) וכפו על הארץ כולה שלטון מוסלמי מחמיר מאוד וחסר כל סובלנות. הם סילקו את היהודים מן המנהל ובקנאותם נלחמו גם בנוצרים שנמצאו תחת השלטון המוסלמי. בשנת 1062 הקימה הושולת את מראכש בהרי האטלס, שהייתה לעיר בירתם וכיום היא עיר הבירה של מרוקו.

בד בבד עם קריסתן של המדינות המוסלמיות הקטנות, יצא העולם הנוצרי במקביל לשתי מתקפות נגד אדירות ממדים. האחת נועדה להציל את ירושלים מידי המוסלמים. בשנת 1099, על חומות ירושלים, נלחמו יהודים ומוסלמים יחד נגד הצלבנים ולבסוף, לאחר הכיבוש, נפלו קורבן לטבח אכזרי שערכו בהם הצלבנים. זו הייתה ראשיתו של עידן שבו שלטו הצלבנים בארץ-ישראל וחלקים נוספים מהמרחב שבקרתה במשך כ-200 שנים. בחצי האי האיברי יצא הצפון הנוצרי למתקפה בראשות מלך קסטיליה שכוונה לכיבוש מחדש של ספרד וכונתה "רקונקיסטה" (Reconquista, כיבוש מחדש בספרדית). הממלכות הנוצריות בצפון חצי האי ניצלו את חולשתן של הנסיכויות המוסלמיות כדי לתקוף אותן וכבשו מחדש את צפון ספרד.

בכל זאת, בשישים השנים בהן שלטו באנדלוסיה התרככו ולמדו להכיר גם ביתרונותיה של התרבות שביקשו לדכא. שינויים אלה עוררו את זעמה של תנועה בִּרְבֵּרִית קנאית עוד יותר, אל-מוואחידון (الموحدون, "מייחדי האל"), שפלשו מצפון אפריקה באמצע המאה ה-12 וכבשו את ספרד המוסלמית. אלו גירשו את המוראביטון והקימו משטר אסלאמי אף נוקשה עוד יותר. עד סוף המאה ה-12 הם נלחמו בנוצרים בהצלחה, אך בראשית המאה ה-13 החלו ערי ספרד החשובות ליפול לידי הנוצרים. אחרי המאה ה-13 נותרה בידי המוסלמים רק נסיכות גרנדה והיא החזיקה מעמד בקושי רב עד לנפילתה בשנת 1492.

היהודים בספרד

ראשיתו של המרכז היהודי בספרד מיוחסת למאה הראשונה לספירה, תחת השלטון הרומי. ראשוני המתישבים היהודים באיבריה (היא אספמיה, בספרות חז"ל, בדומה לשמה הלטיני Hispania) הגיעו ישירות מארץ ישראל, או לאחר שהתעכבו ברומא. הם הביאו איתם מסורת ארצישראלית ולימים גם הושפעו מהמרכז היהודי הגדול בבבל. מבחינתם של היהודים בספרד, ארץ זו הייתה עבורם ציון האחרת, ירושלים זמנית חדשה שבה האל אפשר ליהודים להמתין במנוחה לבוא המשיח. בימי הביניים רווחה בספרד האגדה שאדונירם, שר בממלכת ישראל המאוחדת בתקופת דוד, שלמה ותחילת תקופת רחבעם, שהיה אחראי על המיסים בממלכה ושליחו של שלמה המלך במערב, הגיע לספרד ואף הראו את קברו שם. יהודים שהמירו את דתם לנצרות בספרד השתמשו במוצא הקדום המיוחס לקהילה כדי להסיר מעליהם את האחריות למותו של ישוע שהנצרות האשימה בו את היהודים. כביכול, אבותיהם הגיעו לספרד לפני שישוע נצלב. בכל מקרה, ברור שראשיתה של הקהילה היהודית בספרד נעוצה בימיה הראשונים של הנצרות ואולי אף לפני כן.

הכנסייה הקתולית, בראשיתה, הייתה במבוכה לגבי הדרך שבה עליה לנהוג כלפי היהודים. עצם הידיעה על הקשר בין ישוע ליהדות גרמה מבוכה. היהודים נחשבו כמי שעמדו במריים נגד הבשורה ועקשנותם נחשבה שטנית ממש. הכנסייה יכלה לכפות על היהודים להמיר את דתם או לבזות ולהשפיל אותם ופעמים רבות העדיפה לכפות עליהם את ההמרה. אולם עם הזמן השתלטה בכנסייה הקתולית התפיסה שיש להשפיל את היהודים ולבזות אותם אך אין לכפות עליהם את ההמרה. דווקא בספרד הפכו מעשי הניצור האלימים לתו היכר בזמן שבצרפת השתנתה הגישה כלפי היהודים.

בשנת 416 נפלה ספרד בידי הוויזיגותים והם שלטו בה כ-300 שנים, עד הכיבוש המוסלמי בשנת 711. בתחילה, כל עוד שמרו על תרבותם הנפרדת, גם שמרו על מעמדם המשפטי של היהודים. אולם משנת 589, כאשר החליטו לוותר על תרבותם ולקבל את הנצרות ואת התרבות הרומית, החלו לרדוף את היהודים. בשנת 613 החליט המלך סזיבוט לפתור את בעיית היהודים על ידי כפיית ההמרה לנצרות וגירוש כל מי שיסרב. רבים מהם חצו את מיצר גיברלטר לצפון אפריקה והאחרים המירו את דתם והפכו לקהילת האנוסים (קונברסוס) הראשונה בספרד. במאות השנים האחרונות של השלטון הוויזיגותי ניצבו היהודים בפני שלוש ברירות: גירוש, המרה או מוות. ילדיהם נמסרו למשפחות נוצריות כדי שיתחנכו כנוצרים.

כך נוצרה לראשונה קבוצת המומרים, הקונברסוס (conversos). הדוקטרינה הנוצרית החמירה יותר עם מומרים מאשר עם היהודים "הרגילים". לגבי היהודים, הגיעה הנצרות למסקנה שהם רשאים לקיים את פולחנם בלי להתבלט, למרות שהם אויביו של ישוע. אך מי שהמיר את דתו לנצרות והוסיף לקיים את מצוות היהדות בסתר נחשב לבוגד ולמי שמחלל את עיקרי הנצרות (הסקרמנטים), מכיוון שעבר את הטבילה. בעשורים האחרונים של השלטון הוויזיגותי אף נחשדו היהודים בשיתוף פעולה עם המוסלמים. היהודים הפכו לשעיר לעזאזל והם נרדפו עד תום שלטונם של הוויזיגותים כאשר ספרד נכבשה על ידי המוסלמים.

בשנת 711 נכבש חצי האי האיברי על ידי המוסלמים. דווקא הכיבוש המוסלמי איפשר את שיקום החיים היהודיים בחצי האי האיברי. כיבוש הצוק הקרוי היום גיברלטר (על שם הכובש טארק בן זיאד) סימן את תחילתה של המתקפה המוסלמית הגדולה הראשונה על אירופה. בדרך זו החלו שבע מאות שנות שלטון ערבי-מוסלמי בספרד. טארק נזקק לסיוע מקומי בזמן הכיבוש מכיוון שהכוחות שעמדו לרשותו היו קטנים ולא היה באפשרותו להשאיר חיל כיבוש. לצורך זה נזקק לסיוע של איכרים מקומיים ויהודים שראו בכובשים משחררים. בקורדובה, במלגה ובטולדו, למשל, הקימו היהודים מיליציות מקומיות שנועדו לשמור על הערים הכבושות עבור המוסלמים וכך אפשרו ללוחמים של טארק להמשיך בכיבוש. כותבים ערבים שיבחו את היהודים על מה שעשו בזמן הפלישה ואילו מקורות נוצרים, מטבע הדברים, גינו אותם והאשימו אותם בבגידה. היהודים, כמובן, התייחסו לאחרים לפי היחס שקיבלו מהם. איך יכלו לשמור אמונים לממלכה הנוצרית שהכחידה אותם? "בגידת" היהודים הפכה לחלק מהזיכרון הנוצרי ו-800 שנה לאחר מכן, כשחזרו הנוצרים וכבשו את ספרד, השתמשו בה כסיבה לרדוף בעיקר את האנוסים.

לאחר הכיבוש הגיעו לספרד גלי הגירה רבים ובהם גם יהודים. רוב היהודים בעולם היו אז תחת שלטון האסלאם וכיבוש ספרד וצירופה למרחב השליטה המוסלמי (שהגיע עד הודו במזרח, כאשר דת האסלאם הגיעה גם לסין) פתח בפני היהודים אופקים חדשים. בספרד, תחת שלטון בית אומיה, נהנו היהודים מהעדר כל רדיפה על ידי השלטון. למרות שהאסלאם לא נכפה בכוח, מיליונים הפכו למוסלמים מרצון. אלה שלא התאסלמו הושפעו מאוד מהתרבות הערבית שהביאו איתם הכובשים ונקראו "מסתערבים" (mozarabs).

בראשית המאה ה-8, מבחינתו של השלטון המוסלמי, היהודים נחשבו לגורם אמין, מכיוון שנרדפו קודם לכן על ידי הנוצרים ועתה נרתמו לסייע לביסוס השלטון המוסלמי. היחס ליהודים תחת השלטון המוסלמי בספרד נקבע, כמו בבבל, על פי חוקי האסלאם, שאפשרו את הקיום היהודי הנפרד, כבני חסות, תמורת תשלום מס גולגולת (ג'זיה). בפועל, תחת השלטון המוסלמי, נהנו היהודים מאוטונומיה דתית ותרבותית רחבה. הותר להם למנות רבנים ובתי דין ולאילו הוענקו סמכויות שיפוט וענישה לפי המשפט העברי והתלמוד. כפי שקרה במקומות אחרים ובזמנים אחרים, הובילו התנאים הטובים לגידול משמעותי באוכלוסייה היהודית. גלי הגירה מצפון-אפריקה ביססו את הקהילה היהודית והגדילו אותה.

לאחר כיבוש ספרד על ידי הערבים נחלצו היהודים בספרד מהבידוד שהיו נתונים בו עקב העימותים והגבולות שהפרידו בין ספרד הנוצרית בשלטון היוזיגותים לבין מלכויות ביזנץ והערבים. הבידוד, כל עוד נמשך, מנע מהיהודים לקיים קשר רציף עם מרכזי החיים היהודיים בארצות המזרח, שבהם התגבשה התורה שבעל-פה בצורתה הסופית. אולם לאחר הכיבוש המוסלמי, הייתה ספרד לקצה המערבי של עולם התרבות הערבי-מוסלמי והיהודים יכלו לנוע בו אופן חופשי. כך ביקשו מסוחרים להביא ספרי גמרא מבבל או שלחו שליחים מיוחדים לצורך זה. במאה ה-8 וה-9 למדו רבים מיהודי ספרד את התלמוד הבבלי באותה שיטתיות מדעית שאפיינה יהדות זו. לפיכך הקפידו על דייקנות ושאפו לקבוע את הנוסח הנכון ולפרש סוגיות קשות. בדרך קבע פנו יהודי ספרד אל הישיבות הגדולות שבסורא ובפומבדיתא. הגאונים שימשו מורים ופוסקים לעם היהודי כולו. התלמוד הבבלי הפך בדרך זו ל"חוקה" של העם היהודי ומורי ההלכה בבבל שמרו על אחדותו של העם היהודי.

באותה עת, כוחו והשפעתו של היישוב היהודי בארץ ישראל נחלשו גם בגלל הגזרות בסוף התקופה הביזנטית וגם בגלל ניתוקו מהקהילות היהודיות תחת שלטון הביזנטים עקב כיבוש הארץ על ידי הערבים. לעומת זאת, עלה כוחה של הקהילה היהודית בבבל והגאונים נהגו באופן תדיר לענות על השאלות שנשלחו אליהם מכל הקהילות היהודיות. עם השאלות נהגו השולחים לצרף גם תמיכה כספית שהייתה לה חשיבות כלכלית רבה עבור הישיבות. לעתים התרחבו התשובות לספרים שלמים והן גם הועתקו שוב ושוב. קהילות צפון אפריקה, שהיו להן קשרים הדוקים עם היהודים בספרד, טיפחו יותר מקהילות אחרות את הקשרים עם מרכזי היהדות בבבל. החכמים בצפון אפריקה תיווכו למעשה בין המרכז בבבל לבין היהודים בספרד, שעד לאמצע המאה ה-9 נחשבו למושבה חדשה בעולם היהודי-ערבי. השאלות מספרד נשלחו לקירואן (כיום בתוניסיה), שבה היו נציגים רשמיים של הישיבות בבבל והאיגרות נשלחו לנציג בפוסטאט (קהיר) ומשם דרך ארץ ישראל וסוריה לבבל. כאשר הגיעו התשובות לאחת מקהילות אנדלוסיה, הן הוקראו במעמד ראשי הציבור ותלמידי החכמים. עותקים מחליפת האיגרות נשמרו ב"גניזה הקהירית". אולם לא רק איגרות עשו את כל הדרך הארוכה בין בבל לספרד. גם תלמידי חכמים ואישים נכבדים עברו ממרכז למרכז ותרמו מידיעותיהם ומחוכמתם. חסדאי אבן שפרוט החצרן הגדול, שלח במאה ה-10 שליחים שחיפשו חכמי תורה שהיו מוכנים לבוא ולשמש כמורים באנדלוסיה. שליחיו של בן שפרוט גם העתיקו ורכשו עבורו כתבי יד של ספרים חשובים. אולם יחסי הגומלין בין המרכז היהודי הוותיק בבבל לבין המרכז

החדש בספרד שינו את אופיים. במחצית השנייה של המאה ה-9 כבר הגיעו היהודים בספרד לרמת בקיאות גבוהה שזכתה להערכתם של הגאונים, ראשי הישיבות בבבל, ובאמצע המאה ה-10 כבר זכתה הקהילה היהודית בספרד לעצמאות רוחנית מלאה. בספרד קמו והתבססו מרכזי תורה ובראשם ישיבות וחכמים מקומיים. כך, בזמן שבמאה ה-10 התערער מעמדו של המרכז הבבלי, עלתה חשיבותו של המרכז היהודי בספרד. ההגמוניה של העולם היהודי עברה למעשה מבבל לספרד.

התבססות הקהילה היהודית באה לידי ביטוי גם במשרות הגבוהות אליהן הגיעו כמה מבניה בשלטון בספרד המוסלמית. כמו כן גדל בציבור היהודי מספרם של העוסקים במקצועות חופשיים ובהם רפואה ומדעים. היהודים בספרד החלו גם לחבר חיבורים בענפי המדע השונים ובכך התחרו בשכניהם המוסלמים. מכאן ואילך התחילה תקופת "תור הזהב" בקרב היהודים בספרד. כינוי זה ניתן להתפתחות התרבותית המקיפה שחלה בין יהודי ספרד במאות ה-11 וה-12. התפתחות זו הביאה ליצירה מופלאה שלא הייתה כמוה בעם ישראל בכל שנות גלותו. בין התחומים שהתפתחו ניתן למנות את פרשנות המקרא, מדע הלשון והדקדוק, הפילוסופיה, המדעים, שירה, הלכה ועוד.

במאה ה-10 ניכרה תנופה גדולה בחיים היהודים באל-אנדלוס (ספרד המוסלמית). קורדובה, שבה היו כחצי מיליון תושבים, הייתה מרכז לימודים וחיים יהודיים בהנהגתו של ר' חסדאי אבן שפרוט (915-970 בקירוב). חסדאי היה תלמיד חכם, רופא ודיפלומט ופעל למען יהודים בכל העולם. הוא השתדל למען יהודים בביזנץ וכתב ליוסף, מלך הכוזרים, מכיוון שראה בעצם קיומה של ממלכה יהודית – אות לביאת המשיח. בחצרו בקורדובה התקבצו חכמים יהודים שעסקו בלימוד עברית ובתורה. חסדאי היה ראשון החצרנים היהודים בספרד המוסלמית.

אולם עדיין ספרד המוסלמית הייתה גלות ככל הגלויות ומעת לעת סבלו היהודים ממעשי הרס שהחריבו קהילות שלמות. יש להבחין בין זעזועים פוליטיים ומעשי הרס שכוונו נגד השליטים המוסלמים, אשר מהם היהודים ניזוקו כבדרך אגב, לבין פרעות שכוונו במישרין נגד קהילות יהודיות. כל אירוע של חילופי שלטון בספרד פגע ביהודים מכיוון שבדרך כלל, עקב היותם בני חסות, לא יכלו להגן על עצמם. מכיוון שחלקם החזיקו במשרות בכירות, ביקשו השליטים החדשים להיפטר מהם כחלק מהמנגנון ששירת את השליט הקודם. מקרה בולט היה כאשר נהרסה הקהילה המפוארת של יהודי קורדובה בשנת 1013, עם חורבן השלטון המוסלמי המרכזי שישב בעיר זו. המתמרדים, שביקשו לתפוס את השלטון רצחו, בזו ושדדו ללא הבחנה ויהודים רבים נאלצו לברוח על נפשם. בין הבורחים היה ר' שמואל הלוי אלנגרילא שלימים הגיע לגרנדה ועלה עד למשרת המשנה למלך גרנדה וכך זכה לתואר הנגיד. בשנת 1066 נרצח בנו יהוסף, שירש מאביו את משרתו, ביחד עם אלפים מבני הקהילה היהודית בגרנדה ובהם אחד מאבות אבותיי, כפי שיתואר בהמשך.

אחד המאפיינים הבולטים של היהודים בספרד המוסלמית מזמנו של עבד א-רחמאן השלישי (שלט בשנים 912-961) ועד לאלמוֹחִידוֹן (שנת 1140), שעמד בניגוד בולט למצבם בארצות אחרות, ובמיוחד באירופה הנוצרית, היה עמדות הכוח הבכירות אליהם הגיעו. בתולדות העם היהודי נראה שניתן למצוא יהודים בעמדות פוליטיות בכירות רק לאחר האמנציפציה באירופה (מסוף המאה ה-18 ואילך) ובמאות ה-19 וה-20 באוסטרו-הונגריה, בגרמניה, בצרפת, בבריטניה וביתר שאת בארה"ב (במאה ה-20). אף קהילה יהודית אחרת בימי הביניים (וייתכן שגם בהשוואה לתקופות מאוחרות יותר, כפי שצוין לעיל), לא הוציאה מתוכה כל כך הרבה יהודים שתפסו עמדות בכירות ואפילו נהנו מכוח בעולם הלא-יהודי. לשליטים המוסלמים בספרד הייתה סיבה טובה להסתמך על יהודים בדיפלומטיה, פיננסים ומנהל ציבורי. היהודים לא יכלו לשאוף לעמדת כוח עצמאית ולכן סיכנו פחות את הסדר מאשר יריבים מוסלמים, שיכלו לנסות ולתפוס את השלטון מידי אדוניהם, במיוחד לאחר שהשלטון הריכוזי בספרד המוסלמית התפורר לממלכות זעירות נפרדות בתחילתה של המאה ה-11. יתרה מזו, שלא כמו הנוצרים, ליהודים בארצות השכנות לא היו מדינות וצבאות שהיוו איום למוסלמים. היהודים יכלו לערוג ולשאוף להחזיר את שלטונם בארץ ישראל, אך מכיוון שהם היו חלשים ומפוזרים לא יכלו לעשות דבר ממשי בעניין ולא יכלו אף לשאוף לשחרור משלטון מוסלמי במציאות. כך, נוצרים ויהודים מבחינת המוסלמים היו בני חסות (ד"מי), אך הנוצרים היו "גייס חמישי" בפוטנציה ואילו היהודים לא היו כאלה. היהודים גם היו תלויים בשלטון כדי שיגן עליהם מההמון ומקיצוניים מוסלמים. כך שנוצרה ברית טבעית בין היהודים לחצר המוסלמית. לאחר שהחלה הרקונקיסטה, ומאזני העוצמה בספרד החלו להשתנות לרעת המוסלמים (באופן מובהק מכיבוש טולדו בשנת 1085 על ידי אלפונסו השישי, מלך קסטיליה) היהודים, שהיגרו מאנדלוסיה המוסלמית במרכז ובדרום לממלכות הנוצריות בצפון, היו במצב דומה בחצרות המלכים הנוצרים, כאשר גם המלכים הנוצרים

הגיעו למסקנה שבדרך כלל יותר בטוח להעסיק יהודים, שלא יכלו לקרוא תיגר על השליט עצמו - מאשר נוצרים.

פלישת האל-מווחידון בשנות הארבעים של המאה ה-12 חרצה את גורלה של הקהילה היהודית בספרד המוסלמית. רוב הקהילות החשובות נהרסו. ה-אל-מווחידון ביטלו את החסות המסורתית שנתן האסלאם ליהודים ולנוצרים וכפו על היהודים את דת האסלאם. בין היתר, הם הרסו את בתי הכנסת בסביליה והרגו, אסלמו בכפייה והגלו אלפי יהודים ונוצרים. הקהילות היהודיות בקורדובה, גרנדה, מלגה ומיורקה נחרבו. לראשונה מימי הויזיגותים הופיעו בספרד מומרים בכפייה, אם כי הפעם לאסלאם. ברור אם כך שתופעת ההמרה, ברצון או בכפייה, משותפת הן לנצרות והן לאסלאם בארץ זו ולכן זו תופעה מאפיינת מבחינת ההיסטוריה הספרדית. מספר היהודים במרחב שבשליטה המוסלמית קטן במהירות גם בגלל שרוב היהודים היגרו אל הממלכות הנוצריות של ספרד. חלק מהם ברח למזרח המוסלמי ואף לדרום צרפת. ניתן לומר בהכללה שבמחצית השנייה של המאה ה-12 התפוררה יהדות אנדלוס ובתחילת המאה ה-13 התחילה ההתבססות התרבותית והרוחנית של היהודים בספרד תחת השלטון הנוצרי.

תלאות הזמן הוא משתקפים, למשל, בנדודיו ובשירתו של ר' יהודה הלוי, המשורר המפורסם ביותר של יהדות ספרד. בהיותו בן למעלה מחמישים שנה פנה ללכת לירושלים ובכך הביע את שאט נפשו מהנצרות ומהאסלאם גם יחד. גם ספרו "הכוזרי" מעיד על התפיסה שפיתח לפיה היהודים הם נושאי הלפיד של ההתגלות האלוהית האמתית וכי מגיע לעם היהודי שלטון עצמאי בממלכה משלו.

דמות אחרת שתולדותיה מגלמות את רוח התקופה היא כמובן הרמב"ם, ששמו נודע לתהילה עד היום כאחד מגדולי אנשי הרוח והמדע בכל הזמנים. עליו נאמר הפתגם: "ממשה [הנביא] עד משה [בן מיימון] לא קם כמשה". בלימודיו, על פי הנוסח הספרדי, שילב לימודי קודש וחול. הרמב"ם אף טען שהפילוסופיה ומדעי הטבע הם בעלי חשיבות דתית עמוקה וכי אדם לא יכול להגיע להבנת האל ללא לימודי מתמטיקה ופיסיקה. הוא עצמו שילב את לימודי הפילוסופיה בנוסח האריסטוטלי בכתביו כפי שלמד מגדולי הפילוסופים המוסלמים שפירשו את כתבי הפילוסופים היוונים כפי שתורגמו לערבית ובהם אבן-רושד, אל-פראבי, אבן-סינא ואחרים. בשנת 1160 חצתה משפחתו של הרמב"ם את הים התיכון למרוקו ומשם בשנת 1165 נסעה לפוסטאט (קהיר העתיקה) שבמצרים. הרמב"ם שימש כרופא בחצרו של צלאח א-דין ורב ראשי (נגיד) לכל הקהילות היהודיות במצרים. למרות הזמן הפנוי המועט שברשותו, חיבר שני ספרים שונים זה מזה שהפכו אותו לסמכות הרבנית והמשפטית העליונה של יהודי התפוצות – "משנה תורה" ו"מורה נבוכים". בספרו "משנה תורה" כינס והציג את ההלכה היהודית "בניסוחה המקיף, השיטתי והמאורגן ביותר" (יובל, האנוסים, עמ' 53). כוונתו הייתה לשחרר את היהודים מהצורך לפרשנות תלמודית מתמדת ולהפנות את משאבי רוחם אל חקר האלוהים ומדעי הטבע. ביצירתו "מורה נבוכים" הצהיר הרמב"ם על המהפכה הזו. הספר "מורה נבוכים" נועד למביני דבר בלבד, הבקיאים בפילוסופיה, ובו דן בצורה מדעית, לפי מה שהיה מקובל באותה עת (ביחד עם בקיאות עצומה ביצירה התורנית היהודית) בשאלות היסוד של מציאות האל, הטעם לקיום המצוות, האם העולם הוא קדמון (או נברא) וכן הלאה. הרמב"ם פנה אל היהודים שהיו בקיאים בפילוסופיה וביקש להוכיח שליהדות יש בסיס מדעי מובהק. במצב המיוחד שהו נמצאה אז היהדות, עמד הרמב"ם והטעים את בכירותה ביחס לשתי הדתות המאוחרות יותר, האסלאם והנצרות, הטוענות לעליונות עליה (ובפועל, עוצמתן הפוליטית אכן הייתה גדולה לאין שיעור). זאת בזמן שבפועל אין דתות אלה, לדעת הרמב"ם, אלא השתקפות חיוורת של היהדות. בספרו "מורה נבוכים" אף כלל הרמב"ם את חזונו לעתיד שבו תקום מלכות יהודית. גישתו השכלתנית הביאה אותו לגיבוש עמדות שונות מהמקובל בשאלות היסוד כגון בריאת העולם ותחיית המתים ועל כך הותקף לא פעם. בעניינים אלה חיבר איגרות מיוחדות שהופנו אל כל רחבי העולם היהודי. "מורה הנבוכים" תורגם לעברית עוד בימי חייו של הרמב"ם על ידי ר' שמואל איבן תיבון, הופץ באירופה וברבות השנים גם תורגם ללטינית והשפיע אף על ההגות הנוצרית בימי הביניים. בראשית דרכו בקרב העם היהודי הספר אף הוחרם ונשרף. אולם המהפכה שביקש הרמב"ם לא התרחשה ו"מורה נבוכים" עצמו הפך למושא לפרשנות וכמובן שגם ההלכה התמידה בהתפתחותה מאז ועד היום. ירמיהו יובל מסכם שכך נותק הקשר בין היצירה הרבנית ליצירה הפילוסופית של הרמב"ם והוחמצה עוד הזדמנות שבה יכלו "יהודי אנדלוסיה להקנות לשאר העולם היהודי את השילוב המיוחד של קודש וחול" שאפיינ את תרבותם. (יובל, האנוסים, עמ' 54). בנוסף לכך, העמיד הרמב"ם את היהדות על "ג עיקרים הידועים ומוכרים עד היום והם חלק מסידור התפילה. הרמב"ם השאיר גם כתבים רפואיים ולחלקים ממשנתו הרפואית יש ערך מדעי גם כיום. גדולתו של הרמב"ם הגיעה עד כדי כך שהיסטוריונים ערבים בני ימינו מונים אותו בין גדולי "תור הזהב" של ספרד

הערבית. שמו הערבי הוא אבו עמרן מוסא בן מיימון בן עבדאללה אלקורטובי [מקורדובה] אלאסראילי [הישראלי, היהודי] (ابو عمران موسى بن ميمون بن عبد الله القرطبي الإسرائيلي).

מגלות ישמעאל לגלות אדום

השמד בגרנדה בשנת 1066, שיתואר באחד החלקים הבאים, היה אחד מסמני הדרך הבולטים שהצביעו על העתיד להתרחש. במחצית השנייה של המאה ה-12 התפוררה יהדות אנדלוס. הרקונקיסטה והכיבושים הנוצריים הביאו את הקץ על התרבות היהודית של ספרד המוסלמית ("ישמעאל", במקורות היהודיים) ומכאן ואילך הקיום היהודי בספרד נמשך בעיקר תחת השלטון הנוצרי ("אדום", במקורות היהודיים). היהודים, באופן מוזר למדי, עקרו למחנה הנוצרי או עברו לחסותו עקב הכיבושים. בתחילת המאה ה-13 התחילה ההתבססות התרבותית והרוחנית של היהודים בספרד תחת השלטון הנוצרי. בשנת 1248 נפלה סביליה וכמעט נשלמה הרקונקוויסטה. אך המאחז המוסלמי בגרנדה (וקיומם של היהודים בספרד) התמידו בדרך פלא עד שנת 1492.

מטבע הדברים, היהודים נמצאו בין הפטיש והסדן, בין הנוצרים לבין המוסלמים וסבלו אבדות בנפש והרס קהילות שלמות. ר' יהודה הלוי היטיב לבטא את מצב היהודים, הנמצאים בתווך, ומשלמים את מחיר המלחמה בין המוסלמים והנוצרים ואף צד אינו דורש בטובתם. להלן באחד משיריו (הציטוט מהשיר רשויות באתר פרויקט בן יהודה):

אַקוֹנֵן עַל מֵר תְּלֹאוֹתַי / אַחֲלֵק בְּיַעֲקֹב קִינוֹתַי / וְאַפְיֵצִים בְּיִשְׂרָאֵל

אַסְפֵּר תְּלֹאוֹת אַחֲרוֹנוֹת / אֲשֶׁר שָׁכְחוּ רֵאשׁוֹנוֹת / אֲשֶׁר עָשָׂה לְיִשְׂרָאֵל

וּבְעֵלֵי אֲנִיּוֹת יִתְמָהוּ / וְלִשְׂאֵת נָהִי יָנְהוּ / עַל אוֹדֵת יִשְׂרָאֵל

בֵּין צְבָאוֹת שְׁעִיר [אדום] וְקֶדֶר [ישמעאל] / אֲבַד צְבָאֵי וְנֶעְדַר / יֵצֵא צְבָא בְּיִשְׂרָאֵל

הֵם כִּי יִלְחָמוּ בְּמִלְחַמָּתָם / אֲנַחְנוּ נִפְלִים בְּמִפְלָתָם / וְזֹאת לִפְנֵים בְּיִשְׂרָאֵל

מִכָּל עֶבֶר פַּח וּמוֹקֵשׁ / וְאִין אִישׁ עֵמֵד לְבִקֵּשׁ / טוֹבָה לְבִנֵי יִשְׂרָאֵל

כפי שציינתי לעיל, על פי "ספר הקבלה" של ר' אברהם אבן דאוד, שני בניו של חזקיה ראש הגולה שברחו לספרד, נמצאו בגרנדה בשנת 1066, בזמן ההשתוללות והטבח שבה נרצח ר' יהוסף הנגיד. אחד מהם הצליח לברוח לסרגוסה, למעלה מ-720 ק"מ מצפון לגרנדה (וממערב לברצלונה), שנמצאה אז בשליטתה של שושלת בְּנוֹ הוּד, שושלת בְּרִבְרִית (טַאִיִּפָּה) אחרת. בשנת 1118 נכבשה סרגוסה על ידי אלפונסו הראשון, מלך ארגון, שהפך אותה לבירת ממלכתו וכך עברה לשליטה נוצרית.

לאחר כיבושה של טולדו מידי המוסלמים בשנת 1085, נשארו יהודי טולדו ברובע בחלק הדרום-מערבי של העיר, שבו נמצא "מבצר היהודים". יהודים נוספים התיישבו בעיר והיא הפכה לקהילה המובילה של יהודי ספרד. מלך קסטיליה, אלפונסו השישי, מינה את יוסף הנשיא בן פרוציאל, המכונה סידלוס, לנשיא היהודים בממלכתו. יוסף הנשיא סייע ליהודים להתיישב בצפון הנוצרי ופעל למען אחדותה של יהדות ספרד. הוא היה הראשון בשורה ארוכה של נשיאים, שהיו ראשי הקהילה. משרה זו הוסיפה להתקיים בקסטיליה עד לימים האחרונים לפני גירוש ספרד. המנהיג היהודי נחשב גם לרב החצר והוא ייצג את היהודים לפני המלך. אישים אלו שימשו כשופטים עליונים ליהודים וחילקו את נטל המיסים בין הקהילות היהודיות. דורות רבים התברכו במנהיגים וברבנים (כדוגמת הרמב"ן, ר' משה בן נחמן) הנחשבים עד היום למאורות גדולים.

בדרך כלל, החצרן בחצרות המלכים (בממלכות קטלוגניה-ליאון, ארגוניה-קטלוגניה-ולנסיה ואחרות), היה יהודי. היהודים נמצאו בקשר ישיר עם המלך. הדבר נבע ישירות מן הזכויות שהוענקו להם בעבר, אך גם נבע מתפקידים הכלכליים. במשך מאות שנים ארגונו היהודים את מערכת המיסים, שהייתה מקור ההכנסה הבלעדי של המלכים, וכך נוצרה תלות בין חצר המלכות לבין היהודים. עקב תלות זו, סבלו היהודים

מהמחאות נגד המיסים שבאו לידי ביטוי במהומות ופרעות. חלק מאנשי הכספים היו מנהיגים בעלי שיעור קומה (כגון ר' חסדאי קרשקש ודון יצחק אברבנאל). אך חלקם היו אנשים שדיכאו את בני עמם, שקעו בעושר ובניווון ואף המירו את דתם.

הקיום היהודי בספרד הנוצרית, כבמקומות אחרים, נשען על המלכים. במקומות אחרים באירופה כבר גורשו היהודים מן המדינה (באנגליה בשנת 1290 ובצרפת בשנת 1306). אבל בספרד, לפחות עד שלהי המאה ה-14, הגנו המלכים על היהודים. הדבר נבע מתפקידם המיוחד של היהודים כאנשי מנהל וקבלני מיסים. המלכים שאפו שהמנגנון השלטוני יהיה ריכוזי וכפוף אליהם. היהודים היו ילידי הארץ ומוכשרים אך נחשבו לבזויים בגלל דתם וחסרי כוח עצמאי משלהם ולכן ניתן היה להשתמש בהם בלי חששות ולהיפטר מהם בקלות בשעת הצורך. מסיבות אלו שימשו יהודים רבים כחצרנים ומנהלים בספרד הנוצרית בימי הרקונקיסטה. אמנם מעת לעת נפלו חצרנים יהודים מרום מעמדם ואף הוצאו להורג, אך אלו שכשלו הוחלפו ביהודי אחר. המנהל באותה עת התבטא בעיקר בהשכרת תפקידי משנה לאחרים ומטבע הדברים, אם יהודי עמד בראש הפירמידה, הועסקו יהודים אחרים על ידו בתפקידי המשנה.

בתחילה הנוצרים קיבלו את פניהם בברכה כבעלי ברית בבנייתה של האימפריה הנוצרית החדשה וברקונקיסטה. יהודי ספרד התקבלו במדינות הנוצריות כגובי מיסים, מתיישבים ומתנחלים בשטחים החדשים שסבלו מבריחת האוכלוסייה המוסלמית ומנזקי המלחמות. היחס הטוב שקיבלו היהודים בימי הרקונקיסטה אפשר להם ליהנות ממעין "תור זהב" שני. כמו עשרות ערים חדשות ויישובים נוספים. היהודים היו מבוקשים לא רק בזכות כישוריהם המסחריים והכספיים אלא גם עקב מומחיותם במלאכות שונות ובמסחר והם התניעו מחדש את הכלכלה בספרד הנוצרית, עד שבמאה ה-14 החלו העירוניים הנוצרים להתחרות ביהודים בתפקודים עירוניים רבים וכך נוצרה יריבות מרה ורבת שנים בינם לבין היהודים.

מעמד היהודים בספרד הנוצרית היה מעוגן בחוק. הם גרו בשכונות קטנות שנקראו חוֹדְרֵיָה (juderia, שכונת היהודים בספרדית) ונחשבו לעירוניים ממעמד נמוך. המסגרת שאליה השתייכו נקראה אלחמה (aljama, אל-ג'אמע, קהילה בערבית). אמנם היהודים הודרו מכיבודים והזדמנויות רבות, אך השירות שנתנו לחצרות המלוכה נתן להם יתרונות שעוררו קנאה ואיבה בלב תושבי הערים. למעשה, הם נהנו מאוטונומיה כפולה- הן כקורפורציה עירונית (מעמד חברתי בעל זכויות מיוחדות) לעומת האצילים והן כקהילה בתוך העיר הכפופה במישרין למלך.

במרכז התרגום בטולדו, במאות ה-12 וה-13, עסקו יהודים ונוצרים במפעל תרבותי יוצא דופן. ספרים תורגמו מערבית ללטינית ובהם ספרי רפואה, פילוסופיה ואסטרונומיה. כך למד המערב להכיר את כתבי אפלטון ואריסטו. קבוצת מתרגמים תרגמה את הקוראן כולו בשנה אחת (1143). גם במאה ה-14 נמשכה פעילות התרגומים, כאשר העברית שימשה שפת ביניים. כפי שנכתב בחלק קודם, הרמב"ם כתב את ספרו הגדול, "מורה נבוכים", בערבית והספר תורגם קודם לעברית ורק אחר כך ללטינית. התרגום השפיע רבות על הסכולסטיקה (שיטת הלימוד) הנוצרית בימי הביניים. מרכז אחר היה בברצלונה, שבה חיבר ר' אברהם בר חייא את חיבוריו במתמטיקה. היהודים תרמו תרומה חשובה לתחיית הלימודים הכלליים במערב אירופה ולפיתוחה של הספרות הספרדית. עבודותיהם של הקרטוגרפים (משרטטי המפות) היהודים במאה ה-14, אברהם קרשקש ובנו, יהודה קרשקש (ממירקה) וכן עבודתו של ר' אברהם זכות מסלמנקה, סייעו לכריסטופר קולומבוס בחישוביו האסטרונומיים לצורך מסעו הגדול.

הקהילה היהודית הייתה היחידה הבסיסית ובמסגרתה נמצאו כל המוסדות הנחוצים לחיים יהודיים. מנהיגי הקהילה הנהיגו את היהודים ובכל מקום התאימו היהודים את עצמם לשלטון המקומי ויצרו דפוסים נפרדים ושונים, שנועו בין שלטון ייצוגי לבין הישענות רבה יותר על הסכמה רחבה. ייתכן שעקב גיוון זה, כמעט ולא קמו ארגונים יהודיים ארציים (בשונה, לדוגמה, מהמצב ביהדות ארה"ב כיום). בברצלונה, לדוגמה, קמה "מועצת שלושים" שהורכבה מנציגי שלושת המעמדות: "גדולים", "בינוניים" ו"קטנים". בכמה קהילות היה, בנוסף למועצה, ועד פועל של נכבדים שהופקד על ביצוע המדיניות שנקבעה על ידי המועצה. ההשפעה הגדולה הייתה בידי "גדולי הקהל", בני המשפחות המיוחסות שבקהילה. הסדר החברתי בא לידי ביטוי בתקנות של הקהילות שקבעו את סדרי החיים החברתיים. התקנות עברו עם המגורשים לקהילות שהקימו בארצות השונות. מסורת ההתארגנות מרצון הובילה להקמת אגודות לעזרה הדדית ולצדקה (בדומה לעמותות הפועלות בישראל כיום).

היהודים המשיכו לשמור על שמות המשפחה הערביים שלהם אם כי השימוש בערבית הלך ופחת ואת מקומו תפסה בדרך כלל השפה העברית (ולעיתים גם הארמית). היצירה המקורית של היהודים בספרד הנוצרית היא הקבלה, תנועה מיסטית ומשיחית שהתעצבה סביב ספר הזוהר. המקובלים עסקו בסמלים, בדימויים, בצירופי אותיות ומספרים כדי לפענח את סודות הבריאה ואת המשמעויות החבויות בתורה. כל אלו נועדו לפעולתו של המקובל שאמורה להשפיע על מעשי האל בעצמו ובכבודו, לתקן את העולם ולהביא את הגאולה. הפילוסופיה איבדה את מקומה וגם רמתה של השירה ירדה.

מחוץ לאיבה של העירוניים ופשוטי העם סבלו היהודים גם מרוח התקופה שדגלה בניצור ברוח מסע הצלב של הרקונקיסטה. המלכים קיבלו את התפיסה הזו אך העלימו עין ממנה על פי צורכיהם. מסדרי הנזירים, ובייחוד הדומיניקנים, פעלו כדי לשבור את הקיום ההדדי של בני שלוש הדתות (הקונווינסיה, convivencia). במשך השנים, בנו היהודים את ספרד כמדינה ריכוזית למחצה ובסוף המאה ה-15 יכלו פרננדו ואיזבל לוותר עליהם ולגרשם מספרד מכיוון שבאותה עת כבר עמדו לרשותם קונברסוס (מומרים) רבים.

הקהילה היהודית בגרנדה

על פי אגדה קדומה שרווחה בספרד, היהודים ייסדו את העיר גרנדה. כביכול, שבויים שבאו לאחר חורבן בית ראשון עם שר צבא ושר פירוס אל חצי האי האיברי, יסדו את הערים גרנדה וטולדו. לאחר כיבוש ספרד על ידי הנוצרים, העיר אליברי, עיר איברית עתיקה, כ-10 ק"מ מצפון-מערב לגרנדה, הייתה מקום מושב המושל של הפרובינציה. גרנדה הייתה אחת מבנותיה של אליברי, שהייתה עיר נוצרית, והיהודים הורחקו או התרחקו מאליברי ולכן התרכזו בגרנדה. תושבי גרנדה הקטנה היו יהודים שהיו נאמנים לערבים. בימי השלטון האומיי היו היהודים רוב האוכלוסייה בגרנדה ולכן היא כונתה "גרנדה של היהודים". משמעות השם "גרנדה" היא רימון וגם היהודים כינו את העיר "רימון ספרד" ואילו הערבים קראו לעיר, מכיוון שרוב תושביה היו יהודים, בשם "גרנאטה אליהוד".

כל עוד שלטו האמירים לבית אומייה, חיו תושבי גרנדה בשלום, אך כאשר התרופף שלטונם במחצית השנייה של המאה ה-9 התחוללו בגרנדה קרבות קשים בין סיעות ופלגים שונים. אחד המנהיגים שהתבצר בגרנדה בסוף המאה ה-9, לאחר שמרד במושל הפרובינציה וניצח אותו, התבצר בקצה המערבי של גבעות אל-חמרא, במקום בו היו מגדלים עתיקים ואנשיו שיפצו אותם. הסופרים הערבים הסבירו שאנשיו עבדו בלילות בהקמת הביצורים לאור פנסים, החומות נראו אדומות ולכן קיבלה המצודה את השם אל-חמרא (האדומה) בערבית. כך החלה להיבנות המצודה של ארמונות אל-חמרא (אלהמברה), שנבנתה בהדרגה במשך מאות שנים, עד שהייתה לשכיית חמדה הממגנטת אליה תיירים. המלחמות, חלקן עקובות מדם, המשיכו להשתולל והיהודים העדיפו, ככל שיכלו, לעמוד מן הצד. היהודים שמחו כאשר חזרה הפרובינציה לשלטונה של הממשלה האומיית. בימיו של עבד א-רחמאן השלישי (912-961) השתפר מצבה של העיר וקהילת גרנדה הפכה לאחת הקהילות היהודיות החשובות בספרד. בין השאר ישבו בעיר זו משפחות יהודיות שהתגאו בייחוסן לאצילי יהודה ולבית דוד המלך.

בשנת 1013 נכבשה קורדובה, עיר הבירה של ספרד האסלמית. ספרד התפרקה לממלכות קטנות שנלחמו זו בזו ללא הרף. אחד ממפקדי הצבאות הֶבְרֵיִים שלקחו חלק בחורבן קורדובה הקים בעיר גרנדה שושלת שהתקיימה בשנים 1013-1091.

ר' שמואל הנגיד

מרכזיותה של גרנדה בתולדות העם היהודי קשורה באישיותו ובפעולתו ההיסטורית של ר' שמואל הנגיד. ר' שמואל בן יוסף הלוי אבן אלנגרילא נולד בקורדובה בשנת 993. העיר קורדובה נחשבה בשנת 1000 לאחת הערים הגדולות בעולם ומנתה כ-400,000 תושבים. ספריית העיר מנתה כ-400,000 ספרים (כתבי יד) ובהם תרגומים של כתבים מדעיים ופילוסופיים לשפה הערבית. להשוואה, בספריות הגדולות ביותר בעולם הנוצרי, שנמצאו במנזרים, נמצאו אז לכל היותר כמה מאות כרכים. היהודים בספרד כתבו בערבית שהייתה אז שפת ההשכלה והמדע ובני הקהילות היהודיות שנמצאו בצרפת ובאירופה הנוצרית תרגמו את הכתבים לעברית. העיר, בירתה של ספרד האסלמית, הייתה מרכז של לימודים והשכלה. שמואל הלוי בלט מילדותו בכתיבת שירה ובלימוד השפה העברית, מדעים ולשונות נוספות. שליטתו בערבית הייתה מופלאה עד כדי כך שהרשימה את הערבים. כמו כן למד לטינית, רומנס (השפה שהייתה מקובלת בפי הנוצרים בספרד בזמנו) ואת לשונם של הֶבְרֵיִים. בלימודיו רכש ידיעות מקיפות באסטרונומיה, בהנדסה

ובפילוסופיה. כל אלה כמובן בנוסף ללימוד התורה והתלמוד. הוא גם קרא את ספר הקוראן ואת כתבי אנשי הדת המוסלמים ואף את הפירושים של אבות הכנסייה הנוצרית לתנ"ך. ביחד עם חבריו ישב ללימודים משותפים, בלילות הקיץ הארוכים ובשבתות. מחוץ לשקידתו על הלימודים, הקפיד אביו ללמד אותו את דרכי המסחר, כדי שידע להתנהל גם בחיי המעשה.

שכונת היהודים בקורדובה נמצאה ליד ארמון הח'ליפים בקורדובה והוא ראה את השרים והפקידים המוסלמים בבואם ובצאתם ואת הכבוד שחלקו להם כאשר נערים פינו להם את הדרך. בליבו החל לשאול את עצמו מדוע לא יוכל אף הוא להגיע למעמד דומה לזה של החצרן היהודי חסדאי אבן שפרוט (915-970) שהיה מדינאי ורופא ופעל בחצרו של עבד אררחמאן השלישי בקורדובה ופעל למען היהודים באנדלוסיה ובארצות אחרות. בין היתר, חסדאי גם ניהל חליפת איגרות עם ממלכת הכוזרים שהתקיימה בין המאות 7-13 במרחב שבו מצויות כיום רוסיה ואוקראינה בקירוב ואשר שליטיה קיבלו על עצמם את היהדות במאה ה-8. ביולי 1013, בהיותו בן 20, נכבשה קורדובה בידי הֶבְרֵבְרִים הפראים. פלוגות של שבטי הזנאתה והצנהג'ה התפרעו ברחובות העיר, שדדו ואנסו, החריבו בתים והציתו חנויות ומחסנים. הוא החליט לברוח למאלגה שעל חוף הים בדרום חצי האי האיברי. כאשר הגיע לעיר הוא מצא בה קהילה יהודית קטנה מאוד והוא התקשה למצוא שם אנשי ספר ומלומדים כפי שהתרגל אליהם בקורדובה. למזלו הכיר במלאגה את המלומד המוסלמי עלי בן אחמד אבן חאזם, שהיה אחד מאנשי הרוח הידועים בדורו. אבן חאזם שרכש ידיעות רבות וכתב שירה, התעמק בתיאולוגיה ובכל ימיו הרבה להתווכח עם מוסלמים שהשקפותיהם היו שונות משלו וגם עם יהודים ונוצרים. שמואל הלוי התווכח עמו על נכונותה של היהדות בהשוואה לאסלאם ועל הפגמים שמצא אבן חאזם בתורה. בהדרגה נודע שמו כבעל השכלה רחבה וסגנון מעולה בשפה הערבית. מעת לעת פנה אליו באמצעות שליחים הוזיר (השר) עלי אבן עריף מהנסיכות (טאיפה) שהקימו הֶבְרֵבְרִים משבט צנהאג'ה בעיר גרנדה, שהיו לו בית ונכסים במלאגה. השר הופתע מהסגנון של האגרות ולכן ביקש לדעת מי חיבר אותן. הוא ביקש להיפגש עם המחבר, התרשם ששמואל הוא גם איש מעשה וביקש ממנו להצטרף לשרותו. כך עקר שמואל הלוי לעיר גרנדה שמצפון למלאגה. בגרנדה פגש שמואל הלוי במדינה בהתהוותה. הֶבְרֵבְרִים הגיעו לחצי האי האיברי לפני פחות מעשרים שנה. הם היו אנשי מלחמה וחסרו ידיעות והשכלה שהיו דרושים לניהול ממלכה. בראשם עמד זאוי בן זירי, נסיך מן השושלת שמלכה אז בתוניסיה. הוא התחיל את דרכו בגביית מיסים, אולם בשנת 1020 כמה מהיהודים בגרנדה קינאו ביהודי הזר שהגיע לעיר, הטילו בו האשמות שווא והוא הושלך לכלא. למרבית המזל הוא נחלץ מן הכלא וכוכבו דרך שוב. בשנת 1027 מונה לגבות את המיסים מכל היהודים ומאז כונה על ידם בתואר "הנגיד".

בשנת 1025 החליט זאוי בן זירי לצאת מספרד ולחזור לתוניסיה. בני שבט הצנהאג'ה, למרות שהבטיחו לו את נאמנותם, שינו את דעתם והושיבו את בן אחיו, חבוס, על כס המלכות. כאשר נודע לחבוס על מותו של זאוי בתוניסיה, השתדל לחזק את מעמדו וקרא לעצמו "סיף א-דולה" – חרב המלכות בערבית. בימיו של חבוס התחזקה ממלכת גרנדה, הצבא גדל והכיבושים הרחיבו את שטח הממלכה. הגדלת הצבא ומסעות הכיבושים הובילו להגדלת ההוצאות. שר האוצר, ששמואל היה לעוזרו, היה אמור לספק את הכספים הנדרשים על ידי איסוף מיסים. כאשר מת שר האוצר, מונה בנו למחליפו. אולם שמואל הלוי ניצל את אחת ההזדמנויות להופיע בפני המלך הֶבְרֵבְרִי והוא מינה אותו לשר האוצר ונתן לו את התואר וזיר. אנשי שבט הצנהאג'ה כינו אותו אבו אברהים אסמאעיל והוא היה מכובד ואהוד על ידם. הוא גם הצליח להינשא לאישה שאהב, לאחר שבתחילה הוריה דחו אותו ואושרו גדל עוד יותר לאחר שנוולד בנו בכורו יהוסף. אולם היהודים הוותיקים בגרנדה קינאו בו על הצלחתו והוא חשש מאוד לעתידו. כאשר מונה שמואל לווזיר, כבר היה חבוס זקן במושגים של אותה תקופה (העשור השישי) והשרים היו טרודים בשאלת הירושה, בעיקר מכיוון שחששו לגורלם.

מאבקי הירושה בממלכת גרנדה היו סביב שני בניו של חבוס, בולוגין ובדיס וגם בן אחיו. גם היהודים בגרנדה נחלקו ביניהם במי לתמוך. בקלחת רותחת זו קם לשמואל אויב מר, הווזיר בממלכת אלמריה, עיר הנמל מדרום מזרח לגרנדה, אבו ג'עפר אחמד בן עבאס. אבו ג'עפר חיבל בברית שהייתה בין ממלכת גרנדה לממלכת אלמריה. הוא היה אדם צעיר, עשיר מאוד, בעל ידיעות מעולות בשפה הערבית, נואם בחסד וגם יפה תואר. ייתכן שהיה מבורך גם בסגולות נוספות מכיוון שהסופרים הערבים מספרים שהיו לו בארמונו 500 (!) נערות יפיפיות. אולם ביחד עם כל מעלותיו נחשב לקמצן ויהיר. מבחינתו של אבו ג'עפר ותומכיו, עצם מינויו של שמואל הלוי למשרה הרמה המחיש את השפלתם של הערבים המוסלמים ולכן החליטו להילחם בו. הוזיר של אלמריה פנה באיגרת אל מלך גרנדה וביקש ממנו לפטר את הוזיר היהודי. הוא גם שלח אגרות אל שרים אחדים והסביר להם שאסור להשאיר יהודי בתפקיד כזה וכי מינויו מנוגד לקוראן ולכן הוא פגיעה באסלאם. אולם הֶבְרֵבְרִים העדיפו את תועלתם האישית והשאירו אותו בתפקידו. בניגוד

לרוב אנשי החצר, ר' שמואל הנגיד תמך בבנו הצעיר של חבוס, בדיס. בשנת 1037 מת המלך חבוס. גורלו של שמואל הלוי היה תלוי במי שימונה ליורש. המהפכים בגורלם של החצרנים היהודים היו חדים ומהירים ומרום המעלה ומחיים מלאי תפארת והדר הושלכו לבור כלא ואף גרוע מכך. למרבית המזל, בולוגין העדיף לתמוך באחיו בדיס, שמונה ליורש על ידי חבוס. המלך בדיס העריך את נאמנותו של שמואל ומינה אותו למשנה למלך, אולם עדיין מצבו לא היה קל. בחצר המלכות נאבקו על ההשפעה אנדלוסים, ערבים, בְּרָבְרִים וסלבים. אחמד אבן עבאס המשיך לחתור נגד שמואל הלוי, כתב לבדיס איגרת שבה דרש לפטר את הוזיר היהודי ואף איים במלחמה. מלך אלמריה שאף לספח אליו את גרנדה ובשנת 1038 יצאו צבאות גרנדה ואלמריה לקרב מכריע שנערך ליד הכפרים הקרובים לגרנדה. הצבא הגרנדי בפיקודו של שמואל זכה בניצחון. מלך אלמריה נפל בקרב והוזיר אחמד אבן עבאס נפל בשבי ושמואל הוליך אותו לגרנדה. למרות הכופר הגדול שהציע אבן עבאס, העדיף בדיס להוציא את אחמד אבן עבאס להורג. כאשר נודע הדבר לשמואל, חיבר שיר ארוך ושלה אותו עם איגרת אל הקהילות היהודיות בארצות המזרח, במצרים ובתוניסיה, לבשר להן על נצחונו. הוא אף ביקש להפוך את היום ליום זיכרון ולקבוע אותו לפורים של גרנדה. להלן קטע מהשיר (מתוך פרויקט בן יהודה):

אֵלוֹהַ עֵז / ר' שמואל הנגיד

...
 בַּעַת רְאָה אָגַג, שׁוֹכֵן לְחוּף יָם,
 כְּבוֹדִי אֶת פְּנֵי מַלְכִי, וְכִי כָל
 וְכָל מַלְאָה גְמוּרָה, בְּאֶשֶׁר לֹא
 15 חֲמֻדוֹנִי עָלֵי הוֹדִי וּבִקְשׁוֹ
 וְאָמְרוּ: אֵיךְ תְּהִי מַעֲלָה לְעַם זָר
 וּמִשְׁנָה זֶה יִדְבֵּר בִּי גְדוֹלוֹת
 וְחָבַר אֶת כְּזָבִיו הַעֲצוּמִים
 וְחָלִילָה לְכִמוֹנֵי לְדָבָר
 20 וּפְזָר בְּמִדְיָנוֹת אֲגָרוֹתָיו
 וְלִהְקִימָם עָלַי נִפְשֵׁי בְדָבָה
 וְלֹא אוֹתִי לְבַד בִּקֵּשׁ לְהַשְׁמִיד
 אֲבָל בִּקֵּשׁ לְהַכְרִית לְעֵדֶת אֵל
 ...
 אֲזֵי עֵמֵד כְּפִיר עַמִּים וְעֶצֶר
 וְכָתַב צוּרְרֵי אֱלֹוֹ בְּנַחֵץ
 וְשָׁלַח לוֹ: הֲתִדְעֶה כִּי שְׁמוּאֵל
 35 וְאֵין שְׁלוֹם וְאֵין הַשְׁקֵט — וְנִפְשׁ
 וּמִשְׁנָהוּ, בְּנוֹ-עֲבֹאֵס מְקַרְא,
 דְּבַר מַלְכוּת וְעֶצֶה בִּי גְזוּרָה,
 גְּמַרְתִּיהָ אֲנִי, אֵינָה גְמוּרָה —
 לְהַדְפְּנִי בְיָדִים מְהֵרָה,
 עָלַי עִם זֶה, וּמִמְשָׁלָה אֲשׁוּרָה?
 וְרַעוֹת מִבְּלֵי חֲתָהּ וּמוֹרָא,
 וְהַרְבִּים בְּאֲגָרֵת חֲקוּרָה,
 בְּפִי מַלְאָה תְּהִי עָלָיו נְטוּרָה,
 לְשׁוֹת זֶה בְּפִי עֵמוֹ סְדוּרָה,
 כְּדָבַת נוֹשָׂאִים בְּמוֹט זְמוּרָה.
 בְּדָבַתוֹ אֲשֶׁר בְּדָא וּבְרָא,
 שְׂאָר וְנִין וְיֹלְדֵת וְהָרָה.
 בְּעֵמוֹ אַחֲרֵי אָבִיו עֶצֶרָה,
 כְּתַב חִזְק וְרַם מְאִין פְּצִירָה,
 לְחִיּוֹתוֹ, בְּדַתְנוּ, עֲבָרָה?
 יְהוּדִי זֶה בְּתוֹךְ גּוֹפּוֹ נְצוּרָה!

הניצחון על מלכות אלמריה חיזק את מלכות גרנדה, הגדיל את שטחה ואף נתן לה מוצא אל הים. בכל זאת, בתוך כמה חודשים, נעשה שוב ניסיון לתפוס את השלטון ושמואל הצליח בקושי רב להציל את עצמו ואת המלך מהסכנה. בנוסף לכך, עליית כוחה של ממלכת גרנדה הובילה אותה לעימות עם סביליה. העימות היה למעשה בין שני לאומים, מכיוון שממלכת סביליה הייתה ערבית בזמן שממלכת גרנדה הייתה בְּרָבְרִית. לאחר שנאמנותו של שמואל הוכחה שוב ושוב, הטיל עליו בדיס גם את הפיקוד על הצבא. הצבאות היו קטנים, הם מנו כמה אלפי חיילים ורבים בהם היו שכירים בני לאומים שונים. בקיץ 1039 נאלץ שמואל לצאת למלחמה נגד ממלכת סביליה ולמזלו הרב שוב נחל ניצחון. שמואל נאלץ להמשיך במסעות מלחמה, אולם בתוך כמה שנים הצליח להיפטר מאויביו. מעמדו הפך להיות איתן. הוא ריכז בידיו את כל קשרי החוץ, שוחח עם השליחים שבאו מארצות אחרות, הודרך שגרירים וקיבל דיווחים ממרגלים. באותה עת גם המשיך לטפל בענייני האוצר ובבעיותיה הפנימיות של הממלכה, ובמיוחד בפער שבין הַבְּרָבְרִים השליטים לבין האנדלוסים דוברי הערבית. שמואל גם השתתף בחיי החצר המלכותית, היה איש רעים לנסיכים ולשרים ושתה איתם יין, שהיה מקובל מאוד במעמדות הגבוהים למרות שהאסלאם אסר על שתייתו. הערכתו של המלך בדיס באה לידי ביטוי בתארים חדשים שהעניק לו, כגון "סאחב אל-שורטה"- ראש המשמר. שמואל גם הצליח למצוא זמן למשפחתו. אחרי בנו בכורו יהוסף נולדו לו בנו יהודה, בת

אחת ובנו אליסף. הוא היה אב אוהב ומסור לילדיו, באותה מידה שהיה נאמן לידידיו ונקמן לאויביו. שמואל שקד על חינוך ילדיו ובמיוחד שקד על חינוך בנו יהוסף שהראה סימנים של כישרון מיוחד. יהוסף אף החל לערוך את השירים של אביו בגיל צעיר מאוד. בזמן שהיה במחנה הצבא, לפני מלחמה, העתיק שמואל שירים בערבית ושלח אותם ליהוסף. יהוסף חלה באבעבועות והתאושש, אך אחריו הבת חלתה ומתה. שמואל היה עדיין באחד ממסעי המלחמה שלו ולא היה יכול לקבור אותה. הוא כתב קינה ובה הביע את צערו העמוק. בן אחר, יהודה, מת גם הוא בגיל צעיר.

כאשר הגיע שמואל אל העשור השישי לחייו, נתנו בו הדריכות, המתח והמאמצים את אותותיהם. הוא נחלש מאוד ובשנת 1044 חלה ונפל למשכב. אולם לאחר שלושה חודשים הוטב מצבו. בזמן שמעמדו של שמואל התחזק, ירד כוחו של המלך בדיס. לאחר שהתבגר, המלך העדיף להסתגר בארמונו, הזניח את ענייני השלטון וסמך על הוזיר הראשי, שמואל. העימות עם סביליה המשיך והחריף. שמואל הצליח להקים ברית מלכים נגד סביליה הערבית אך מלך סביליה השתמש ביהדותו של שמואל כנשק כדי להשחיר את דמותו בעיני הערבים והַבְּרָבְרִים. המסע שערכה גרנדה לכיבוש סביליה נכשל ובני הברית של גרנדה נטשו אותה. שמואל אף נפל בשבי באחד הקרבות – אך ניצל בדרך נס. בתוך המלחמות הבלתי פוסקות בספרד המוסלמית במאה ה-11 לא הייתה הפוגה. הנסיכויות הקטנות נלחמו זו בזו, התישו את עצמן ונחלשו בזמן שאויביה הנוצרים של אנדלוסיה האסלמית הגבירו את כוחן והתמידו ברקונקיסטה, הכיבוש מחדש של חצי האי האיברי מידי המוסלמים. לפיכך, בכל השנים בהן היה זזיר, כמעט בכל שנה, יצא שמואל הלוי למלחמה. נופה של ספרד תלול מאוד וכל מסע היה כרוך בטיפוס בהרים ובחציית נהרות. כאשר ממלכת גרנדה עצמה לא יצאה למלחמה, נאלץ המלך בדיס -ואיתו הוזיר- לצאת למלחמות כדי לסייע לבני בריתו. בשנת 1046, שנים רבות לאחר שברח מקורדובה בהיותו בן עשרים, עבר כשהוא מוביל צבא רב למלחמה במעבר מלא חול ונזכר איך עבר באותו מקום כפליט בורח. הוא הנציח את רגשותיו בשיר "התדע מעבר החול", להלן (פרויקט בן יהודה):

הַתְּדַע מְעַבֵּר הַחוֹל / ר' שמואל הנגיד

הַתְּדַע מְעַבֵּר הַחוֹל, בְּעֶבְרִי / בְּךָ תָּרַד וּבּוֹרַח בְּמַקְלִי?
וְהַיּוֹם אֶעְבֵּר בְּךָ – וְאַחֲרָי / רַבְבוֹת, פְּאַבְיָהֶם יִשְׁמְעוּ לִי,
וְיֹחִילוּ לְאַמְרֵי פִי כְּמָטָר, / וְיִקְשִׁיבוּ כְּאֵל חֲזוֹן לְשִׁכְלִי,
וְיַעַן בְּרַכָּם אֵלֵי לְרַגְלִי – / לְרַצוֹן נִמְשְׁכוּ הַיּוֹם בְּחַבְלִי.

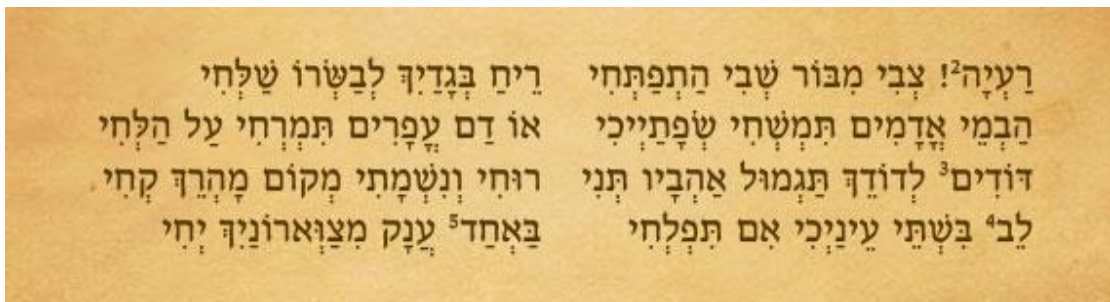
בשנת 1053, בהיותו בן 60, יכול היה שמואל להתבונן לאחור בגאווה ובסיפוק. אומנם היו לו שונאים ומעת לעת חוברו שירים שבהם הותקף שלטון היהודים בגרנדה ונטען שהיהודים התעשרו, נהגו להבליט את עושרם וגם שלקחו לעצמם נשים מוסלמיות. אולם למרות יהדותו הוא זכה להערכה רבה ביותר. הצלחתו הייתה ללא תקדים כיהודי שנעשה גם משנה למלך וגם פיקד על הצבאות של ממלכה אסלמית. עצם יכולתו לשמור על מעמדו עשרות שנים ביטא הישג יוצא דופן. כשרונו, אומץ לבו, יכולתו לדבר עם השרים והפקידים – זכו להערכה רבה. הוא היה בן ספרד וככל בני ארצו בערו בו רגשות הנקם והכבוד. מול טענות האנדלוסים המוסלמים שהמציאו לעצמם שושלות יוחסין שהקנו להם אצילות וכבוד, העמיד את זכות אבותיו, הלויים, ששוררו בבית המקדש. נאמנותו לשבט הצנהג'ה, לדת היהודית ולעם היהודי היו שלמות לחלוטין. זה היה הפתרון שמצאו לעצמם היהודים בארץ שהיו בה עמים רבים והם עצמם היו מפוזרים בין ממלכות שונות ואויבות זו לזו. כאשר היה לוזיר ראשי ראה בעלייתו לתפקיד נכבד כל כך – אות מאלוהים. אויביו היו בעיניו לאויבי ישראל ונצחונותיו היו בעיניו לניצחון העם היהודי כולו. כאשר יצא למלחמה ביקש בכל ליבו עזרה מאלוהי ישראל ודימה לעצמו שמלאכים משמים באו להושיעו. לכן הוא ציווה לבשר על ניצחונותיו לקהילות ישראל ולקבוע פורים, כדי שיזכרו אותם לדורות. אמנם, לאחר שנים רבות שבהן הגיע למעמד כל כך גבוה, הפלתו הייתה עלולה להמיט שואה על הקהילה היהודית בגרנדה.

בתוך כל העשייה המדינית הזו, שמואל הלוי היה יוצר בעל חשיבות רבה בכמה תחומים. אחד הבולטים בהם היה שירי החול בשפה העברית. בשירתו הוא הצטיין בשפה העברית ובמיוחד הצטיין בשירי היין והחשק. שירי היין שלו הם מן היפים והמגוונים ביותר שנכתבו בספרד ומשקפים את הווי המשתאות שערך בחצרו. בשירים שלו תיעד את כל האירועים שהשאירו עליו את חותמם ובכלל זה כיצד ניצל מסכנות, רעידת אדמה וליקוי מאורות. הוא גם כתב שפע של שירי מוסר והגות. בניצחונותיו ראה ר'

שמואל את ידו של האל ואת הצלתו האישית – כהצלתה של הקהילה כולה. בנו, יהוסף, ערך את דיואן השירים שלו.

חטיבה חשובה ומקיפה ביותר היא זו של שירי המלחמה. בגלל ניסיון חייו הרווי מלחמות וקרבות, כתב שירי מלחמה ארוכים ובהם ביטא גם את כיסופיו לשיבת ציון, שהייתה בעיניו חזון לאחרית הימים. חוסר הוודאות בחיים היה כל כך גדול באותה תקופה והחרדות והאבל שאירעו עליו את חותמם והוא כתב גם שירי קינה ושירים בהם הביע חרדה מן המוות. בעזרת בניו הוא סידר את שיריו בשלושה קבצים, על שמות ספרי התנ"ך, הקרובים להם ברוחם: בן תהילים, בן משלי ובן קהלת. בנוסף לכך הוא היה חוקר הלשון העברית וכתב מילון גדול בעברית, פירושים על ספרי התנ"ך, וספרים בהלכה. בין היתר מתח ביקורת על פירושי הגאונים, ראשי הישיבה בבבל. הוא גם שאף לכתוב ספר הלכות שלם ומדויק.

אחד המעשים המפליאים שעשה היה לכתוב ספר ובו מתח ביקורת על הסתירות שבקוראן והראה את הסתירות שבין סורות שונות ואפילו בין פסוקים באותו פרק. חיבורו הגיע לידי המוסלמים ועורר רוגז רב. עצם מינויו לתפקיד וזיר (שר בכיר) במדינה מוסלמית, שהגיע עד למעמד של משנה למלך, היה בגדר פגיעה בחוקי האסלאם, האוסרים על מי שאינו מוסלמי לשלוט על מוסלמים. בנוסף לכך, מבחינתם, הוסיף שמואל חטא על פשע כאשר הרשה לעצמו לפגוע בספר הקוראן הקדוש להם מכל. חכמי הדת המוסלמית השיבו על חיבורו בספרים משלהם. אחד מהם השתמר והוא פרי עטו של עלי אבן חאזם, התיאולוג והסופר המוסלמי הגדול שאיתו התווכח שמואל הלוי בימי נעוריו, לאחר שברח בגיל עשרים מקורדובה למלאגה. אבן חאזם רכש במשך השנים ידיעות רבות ובספר התגובה לספרו של שמואל מנה את הסתירות, הטעויות ודברי הדופי שמצא בתורה. אבן חאזם גם תקף באותו ספר את מלך גרנדה על שמינה יהודי לוזיר. הוא הצביע על שמואל הלוי כעל יהודי שניצל את השלטון כדי להעשיר את קופתו, ואחר כך, כיהודים אחרים, נעשה עשיר וגאה עד שהעז לפגוע בקודשי האסלאם.

משירי האהבה של שמואל הלוי

הדובר בשיר, המשול לצבי כלוא בבור האהבה, פונה אל אהובתו האכזרית (הרעיה) ומבקש ממנה לצאת לחופשי. הוא תוהה אם תמרוקיה האדומים הם אבני אודם שנמסו או דם אהובים צעירים שדחתה מעל פניה. הוא מבקש אהבה בתמורה לאהבתו שלו ומציע את רוחו ואת נשמתו כמוהר. את לב הדובר מפלחת האהובה בשתי עיניה אבל אפילו תכשיט אחד שלה יחזיר אותו לחיים. (אתר האקדמיה ללשון העברית, <http://hebrew-academy.org.il/2013/06/30/>)

למרות ששמואל היה טרוד בענייני המלכות ובנוסף לכך דעתו הייתה נתונה למפעלים ספרותיים, הקדיש מזמנו לידידיו ולקרוביו. הוא היה עשיר מופלג וביתו בגרנדה היה יפה ומרווח. בערבי שבתות וחגים חולקו מטעמו נדבות לעניים. בביתו הייתה ספריה גדולה ועשירה ומשכילים ערבים באו לעיין בספרים והתקבלו בסבר פנים יפות. ידידיו, מקורבים אליו ובני משפחתו, ישבו עמו שעות רבות ונהנו מדבריו.

השפעתו של שמואל הלוי הייתה נרחבת הרבה יותר מאשר לבני משפחתו וחוג מקורביו. למעשה, הוא היה קשור ליהודים רבים שהיו בשירותו של המלך בדיס. בנוסף לכך, גדולתו של שמואל הלוי ושגשוגם של יהודי גרנדה משכו לעיר יהודים מהמדינות האחרות בספרד המוסלמית וגם מארצות שמעבר לים, בצפון אפריקה, מצרים ובבל. רבים באו כדי להיות תחת חסותו והוא השתדל לעזור להם ככל יכולתו. ביחסו אל הַכְּרִיָּמִים, האנדלוסים, המוסלמים והנוצרים ידע למחול על כבודו, אולם ביחסו אל יהודים הקפיד מאוד מכיוון שידע שעל מעשה של יהודי ייענשו היהודים כולם. הוא היה ראש הציבור היהודי בממלכת גרנדה ועקב ידיעותיו בהלכה נעשה גם לרב הראשי של ציבור זה. כדי להרחיב את לימוד התורה, תמך בתלמידי חכמים בספרד, במִגְרָב (בערבית הכוונה למערב, צפון אפריקה), במצרים, בארץ ישראל ובבל. מכיוון

ספרים נכתבו אז ביד והיו יקרים מאוד, נהג לשלם לסופרים שכר נאה כדי להעתיק ספרי קודש. בכל ימי ניהל קשר רציף באיגרות עם חכמים וכשהתקלקלו היחסים – ידע לתקן אותם באמצעות שיר שכתב. כמו כן תמך במשוררים.

פעולותיו הוציאו את שמו לתהילה בעולם היהודי ורבים באו לחסות תחת כנפיו הרחבות. ר' שמואל הנגיד עמד בקשר איגרות עם ר' נסים מקירואן (ולמים בנו יהוסף נשא את בתו של ר' נסים לאישה), עם ר' האי גאון, ר' חזקיה ראש הגולה בבבל, ראשי הישיבות וראשי הציבור היהודי במצרים. בספרד עמד בקשר עם המשוררים ר' שלמה אבן גבירול ור' יצחק אבן כלפון. על רקע הקשר שנוצר בינו לבין ר' חזקיה, הגיעו בניו של ראש הגולה לגרנדה, ככל הנראה בזמן שבנו יהוסף ירש את מעמדו, כפי שסופר לעיל.

ר' שמואל הלוי דאג גם לשגשוג הכלכלי של היהודים שבממלכת גרנדה והישוב היהודי התחזק מאוד. בממלכת גרנדה גידלו קנה סוכר וכותנה וכרו זהב, נחושת, ברזל ושיש. רוב המתכות שימשו לייצור תכשיטים וכלים שונים והיהודים עסקו בין היתר בעיבוד ובשיווק כל המוצרים האלה. רבים מהיהודים היו בעלי מלאכה בצבעות, בורסקאות (עיבוד עורות) וצורפות. בסביבות גרנדה יצרו בדי משי, מוצרי עור לאנשי הצבא, סוכר ותוצרת חקלאית אחרת. גרנדה הייתה גם הבסיס הראשי של צבא שיצא בכל שנה למלחמה וההוצאות הגדולות למסעי המלחמה הזינו את שגשוגם של ענפי המלאכה והמסחר. רבים מבעלי המלאכה והסוחרים התעשרו. בנוסף לבעלי מלאכה, סוחרים, פקידי מלכות וגובי מיסים, היו בקרב הקהילה היהודית בספרד גם רופאים, תלמידי חכמים ומשכילים. הקהילה היהודית בגרנדה לבדה מנתה יותר מ-5,000 נפש והיא גדלה בהתמדה. בגרנדה, השטח בתוך העיר המוקפת חומות, שהיה מיושב יהודים, היה גדול בהשוואה לשכונות היהודים בערים אחרות בספרד וזאת הייתה למעשה עיר ממש. העיר אלבריה הסמוכה נעזבה למעשה ותושביה עקרו לגרנדה.

בשנת 1054 נפל ר' שמואל הלוי למשכב. הוא הצליח להתאושש ובשנת 1055 יצא שוב למלחמה. המסע הוכתר בהצלחה, אך זה היה מסעו האחרון. באביב שנת 1056 נפטר. ר' שמואל הנגיד היה אדם בעל כשרונות יוצאי דופן. הוא היה בעת ובעונה אחת מדינאי, מצביא, אחד מגדולי התורה בתורו, בלשן ומשורר חשוב. האסון היה גדול ובזמן שליוו אותו לקבורה נשמע בכי גדול עד כדי כך שבמשך דורות סיפרו על כך היסטוריונים ערביים. האבל הקיף את כל קהילות היהודים בספרד והספדים נערכו גם בצפון אפריקה, מצרים ועיראק.

ר' יהוסף הנגיד

בימי הביניים היה מקובל שהבן יירש את מלאכת אביו ומשרתו. גם בספרד האסלמית נהגו כך וכאשר נפטר וזיר, העדיפו את בנו על אחרים. שמואל הלוי התכונן לעתיד והכשיר את בנו יהוסף לרשת את תפקידו. הוא עודד את יהוסף לעסוק בתרגילי כתיבה תמה ובכתיבת שירה. אפילו משדה הקרב, ממש לפני תחילת הלחימה, שלח אליו שירים בערבית וציווה עליו לקרוא אותם כדי שידע לקרוא ולדבר בערבית. שינון שירה ויכולת הבעה בערבית, בכתב ובעל-פה, היו מפתח חשוב להצלחה ולכן דאג שמואל שבנו יידע לחבר אגרות ותעודות כמו הסופרים הערבים ויהיה בקיא בספרות הערבית ובתולדות האסלאם. הוא גם החליט ללמד את בנו את המלאכה של שירות הנסיכים והציע ליורש העצר בולוגין לקבל אותו כמזכיר. נסיך זה היה בעל אחוזות גדולות ובתוך התפקיד רכש יהוסף עוד בימי אביו ניסיון מעשי, מחוץ למה שלמד ממוריו.

בכל זאת, כאשר מת שמואל הלוי והיה צורך למנות לו מחליף, התלבט המלך הֶבְרֶבְרִי בדיס. הוא זכר היטב ששמואל סיפר לו על הכישרונות הגדולים של בנו, אך חשש להפקיד את גורל ממלכתו בידי אדם צעיר שעוד לא מלאו לו 21 שנים. לכן התייעץ עם השרים הוותיקים והיועצים. אחד מהם, שהיה נאמן לו במיוחד וליווה אותו מנעוריו, הכריע לטובת יהוסף והמלך מינה את יהוסף, למרות גילו הצעיר, לתפקיד הנכבד. יהוסף ניגש לתפקידו במרץ רב, הוא הצטיין בתבונה ובכושר התמצאות והמלך נוכח לדעת שלא טעה בבחירתו. המשימה הקשה ביותר שעמדה בפני השרים בממלכות הֶבְרֶבְרִיות הייתה למלא את קופת האוצר שוב ושוב. מלכי הצנהג'ה בגרנדה, כשאר השליטים הֶבְרֶבְרִים, חששו ממהפכות ומרידות שיאלצו אותם לשוב לאפריקה ולכן השתדלו לצבור אוצרות שיקלו עליהם ועל צאצאיהם. יהוסף הצליח לעשות זאת ולכן המלך היה שבע רצון ממנו.

בשנים הראשונות לכהונת יוסף, זכתה ממלכת גרנדה, גם מבחינה מדינית, בביטחון. באביב של שנת 1057 הצליחו הצנהג'ה להרחיב את שטח ממלכתם במידה ניכרת, לאחר שנסיכות מאלגה השכנה נחלשה מאוד. עם זאת, חששו אנשי השלטון בגרנדה שמלך סביליה יכבוש את מאלגה ויכתר את גרנדה. באמצעות איגרות ומתנות הצליחו הוויזירים בגרנדה להשיג את תמיכתם של ראשי המדינה במאלגה והצבא הגרנדי

כבש את מלאגה ללא התנגדות. עקב חשיבות המאורע, בא המלך בדיס בעצמו לקבל את השלטון בעיר. הנסיך האחרון משושלת בני חמוד (ששלטה במלאגה) יצא לאלמריה ובולוגין נתמנה על ידי אביו למשנה למלך המופקד על הפרובינציה החדשה. כמו כן נודע שמלך סביליה הוציא להורג, בעורמה, שני נסיכים בְּרָבְרִים והנסיכויות שלהם המשיכו להילחם נגדו בכל כוחם במשך שנים רבות. מעת לעת הצטרפו לנסיכויות אלה חילות משלוח של מלך גרנדה, שהיה מעוניין שהמלחמה בינם לבין סביליה תתמיד וכך תשמור גרנדה על ביטחונה. אולם ליבו של בדיס, בגילו המבוגר, כבר לא היה נתון למסעי מלחמה והוא הטיל את הפיקוד על יהוסף. כך המשיך יהוסף בדרך אביו כמצביא.

ההצלחות הצבאיות של גרנדה ושאיפות ההתפשטות של מלך סביליה גרמו להידוק הקשרים בין גרנדה לקורדובה וכך התחזקה גרנדה עוד יותר. כדי להדגיש את מצב העניינים, יצא מלך גרנדה לביקור בקורדובה ושם נהנה מקבלת פנים מפוארת. יהוסף, שליווה אותו בביקורים אלה, הופיע כשר גדול. סביר להניח שראה בכך סגירת מעגל. הנה הוא שב כווזיר לעיר שבה נולד אביו, ר' שמואל הלוי, וממנה ברח אביו כצעיר חסר כל למלאגה בשנת 1013. אחד המקורות מספר שבזמן שהמלך בדיס ויהוסף ביקרו בקורדובה, לא היה ניתן להבדיל מי הוא האדון ומי הוא הכפוף לו.

יהוסף ירש מאביו גם את תפקיד ה"נגיד", כלומר, ראש הציבור היהודי בממלכה ואחראי למיסים המוטלים עליהם. הוא ירש מאביו גם את ההזדהות עם בני עמו ובכל דרך פעל לחזק את מעמדם. עוד יותר מאביו מינה יהודים למשרות בשירות המלכות וכך נוצרה בגרנדה שכבה של שרים ופקידים גבוהים, שהייתה עשירה ובעלת השפעה גדולה. מעמדם הגבוה של חלק מיהודי גרנדה היה ידוע אז בכל הקהילות.

הוא היה איש רוח אמיתי. בדומה לאביו היה משורר מחונן וכתב שירים בעברית ולפעמים גם חרוזים בערבית. כמו אביו הוא העסיק סופרים שהעתיקו עבורו ספרים בערבית ובעברית. כך הגדיל את הספרייה שהוריש לו אביו, עד שהייתה ידועה בקרב יהודים ומוסלמים.

בנוסף לתפקידיו הארגוניים היה גם רב ומורה. עוד בחיי אביו החל יהוסף ללמד בבית במדרש ובכל עת הוסיף ללמד. שיעוריו זכו להערכת בני דורו, תלמידים מארצות רחוקות באו אליו ותלמידיו הפכו לרבנים הגדולים בספרד. יהוסף גם טיפח ועודד תלמידי חכמים. בדומה לאביו, הוא טיפח קשרים עם ראשי הישיבות בצפון אפריקה ובארצות המזרח, בבל ובמדינות אחרות והחליף אגרות עם ראשי הגולה בבגדד. הקשר של יהוסף בגרנדה עם ראשי הגולה בבגדד, שהיו מיוחסים לזרע דוד המלך, הוא החיבור שבין ההיסטוריה של העם היהודי במאה ה-11 לבין הסיפור של משפחת אימי. כך כותב בעניין זה ההיסטוריון א. אשתור (בספרו 'קורות היהודים בספרד המוסלמית', כרך שני, עמ' 101): "הנשיא ר' חזקיהו, שנהיה אחרי מות רב האי גאון גם ראש ישיבה, הצטרך, זמן רב להיאבק בשונאים מקרב יהודי בבל ואמנם בשיר ששלח לו שמואל הנגיד ישנו רמז לאותם "פריצים". בימים שיהוסף כיהן במשרת הווזיר הראשי של ממלכת גרנדה גברו אותם שונאים על ר' חזקיהו ולאחר שהתחברו אל ראשי השלטון המוסלמי הושלך לכלא ועונה עינויים קשים. אז ברחו שניים מבניו אל ספרד הרחוקה ובאו אל יהוסף הנגיד, שקיבל אותם בכבוד רב והיטיב עימם עד כמה שיכול". על פי "ספר הקבלה" של ר' אברהם אבן דאוד, ר' חייא אלדאודי, הפייטן שנפטר בליאון בשנת 1154, הוא צאצא של אחד משני הבנים האלה שהצליח להימלט מהטבח שהיה בגרנדה בשנת 1066, כפי שסופר בהמשך.

יהוסף היה מבחינות רבות בן ראוי לאביו. הוא ירש ממנו רבים מכישורונותיו וממידותיו הטובות ולכן הצליח. אולם אופיו היה שונה מזה של אביו. סופר יהודי וסופר מוסלמי מתארים את אופיו במילים דומות. שניהם מספרים שהתכונה הבולטת באופיו הייתה גאוותו המופרזת שנבעה לדעתם מעצם היותו בן לנושא משרה נכבדה שנולד לעושר ונהנה מכבוד. בעוד שאביו ידע לרכוש לו ידידים רבים, יהוסף היה מאותם בעלי כישורונות שאמנם מעריכים אותם, אבל לא אוהבים אותם. במקום להתחשב בהתנגדות של בני אדם למי שעולה עליהם בכישורונותיו, יהוסף עוד הגדיל את סלידתם. ככל הנראה, תחושת הערך העצמי הגבוה הגבירה את נטייתו לזלזל בבני אדם ולהבליט מה שבליבו.

אולם הייתה סיבה נוספת ליהירותו. הוא נשא לאישה את בתו של ר' ניסים ראש הישיבה המפורסם בקירואן. היא הייתה מלומדת ובעלת מידות, אך נמוכת קומה, בזמן שהוא היה גבר יפה להפליא ובמלאו אונן. לאחר תקופה קצרה, אבד חינה בעיניו והוא כינה אותה "ננסית" וחמד נשים אחרות. בהדרגה מצא לו פורקן בדיבורים קשים וגסים אל מי שלא היה ראוי לכך וכך עורר עליו את רוגזו של הציבור. הגאווה וחוסר שביעות הרצון הובילו ליוהרה ולדרך חיים שהפגינה את עושרו ואת מעמדו הרם.

הפאר הרב שבו חי היה אמור לכסות על החששות שנבעו מהתלות במלך וגם לפצות על חוסר ההנאה בחיי המשפחה. בעוד ששמואל הלוי גר בתוך גרנדה היהודית, העביר יהוסף את ארמונו אל הגבעה הגבוהה הצופה על העיר, שעליה נבנו אחר כך ארמונות המלכים הנוצריים, הידועה כיום בשם "אלהמברה". ביתו היה מרוצף בשיש ונודע בפארו בממלכה כולה. אותם יהודים עשירים שחכרו את גביית המיסים והחזיקו במשרות גבוהות בשרות המלכות, עברו גם הם לשם ובנו להם בתים מפוארים. שרים ועשירים אלה, מיהודי גרנדה, התנהגו כאילו הם נמצאים במולדתם. אולם ספרד הייתה תשבץ של לאומים רבים וכך גם גרנדה. שליטיה היו בְּרָבְרִים משבט צנהג'ה, רוב התושבים היו אנדלוסים מוסלמים, היו גם נוצרים רבים ובצבא שירתו בְּרָבְרִים משבטי זנאתה, "סלאבים" (כלומר, אנשי צבא ממוצא נוצרי) וגם שחורים מאפריקה. היהודים עצמם היו מרכיב חשוב באוכלוסייה בערים ורבים יותר מן הַבְּרָבְרִים, ששלטו בממלכה.

העושר והכוח של היהודים ה"כופרים", עוררו את קנאתם ושנאתם של האנדלוסים. המסיבות הרועשות בארמונו של יהוסף (שכונה על ידם אבו חוסיין) שבהם הופיעו משוררים ערבים, ששרו שירי חנופה ליהוסף, ההופעה הגאה של הגבירים היהודים בחוצות כשנערים רצים לפנייהם לפנות להם את הדרך – עוררו את זעמם של המוסלמים. האנדלוסים המוסלמים סבלו בחריקת שיניים את שלטון הַבְּרָבְרִים, אך לאחר שגם "כופרים" יהודים נעשו לשליטים עליהם – גבר רוגזם עוד יותר. אותם יהודים אף לא הסתירו את הבוז שרכשו לדת האסלאם. לפעמים השמיעו דברי לצון שהייתה בהם פגיעה בקדושת הדת ובכבוד הנביא. יהוסף עצמו הביע לעג כלפי עניינים הכתובים בקוראן. אורח החיים וההתנהגות של המורמים מעם הרגיו לא רק את המוסלמים, אלא גם עוררו את זעמם של היהודים. יהוסף ומקורביו אמנם היטיבו עם השכבות הרחבות של בעלי המלאכה והסוחרים, אך שחצנותם ודרך שלטונם הובילו להתנגדות ואיבה. אף פשוטו שמועות שיהוסף, המעורב בחברת מוסלמים, אינו שומר על מצוות התורה. במצב עניינים זה, היהודים העשירים, שהיו חוכרי המסים של ממלכת גרנדה, ספקי הצבא ומנהלי האחוזות של השרים, הפכו למעמד שהסתגר מפני אחיהם, מרבית הקהילה היהודית. אולם מעבר לחיכוכים הפנימיים, היהודים כולם ידעו היטב שאם יפול יהוסף, נפילתו תמיט אסון על כל יהודי גרנדה.

מעמדם של החצרנים בספרד בכלל - וגם של החצרנים היהודים - היה הפכפך ונתון למעבר מהיר מעוצמה ועושר שאין כדוגמתם למוות עקב התככים בארמון. הפגמים באופיו של יהוסף הגבירו עוד יותר את חשיפתו לסכנות חמורות. הוא לא נהנה מהסמכות המיוחדת של אביו ומהכבוד שרחשו כלפיו. שונאיו גם הם לא טמנו את ידם בחיקם. כל מי שחש שנעשה לו עוול או שנעלב על ידי יהוסף החל להתמרמר ולהסית נגדו. מאחר שהמלך בדיס הזדקן וכמעט לא עשה דבר בענייני המלכות, החלו הנסיכים והנסיכות לרקום קנוניות ולקשור קשרים. בדיס, שלמד את הלקח ממה שעבר עליו בשנים האחרונות של שלטון אביו, המלך חבוס, ובשנות שלטונו הראשונות, החליט להסדיר את הירושה וכך למנוע מלחמת אחים. כבר בהיותו בגיל העמידה מינה את בנו בולוגין ליורש העצר ומאז נודע הבן בתואר: "סִיף אַ-דִּלְהָ" (חרב המלכות בערבית). בולוגין היה חסר מרץ, נתון להשפעה מכיוונים שונים ואורח חייו היה בזבזני. אך הוא היה חברותי ומסיבה זו אהבו אותו הַבְּרָבְרִים והאנדלוסים. יהוסף סיפק ליורש העצר כספים רבים וכך רכש את ידידותו. אולם בכל זאת התככים בחצר גרמו לקלקול היחסים בין בולוגין לבין יהוסף. בולוגין האמין להאשמה שיהוסף מעל בכספים שהגיעו לו מאחד המחוזות אך יהוסף הוכיח על ידי תעודות חתומות בידו בולוגין עצמו שמסר לו את כל הכספים ושידיו נקיות. לאחר שבולוגין התלונן עליו לפני המלך בדיס, יהוסף סיפר לבדיס על אורח החיים הזבזבני של בנו, בולוגין, ומאז רבתה השנאה בין יהוסף לבולוגין. בולוגין החל לתכנן כיצד לרצוח את יהוסף ובזמן שהשתעשע במזימות אלה לא נמנע מלבקר בביתו של יהוסף ולבלות במסיבות הפאר שנערכו שם. יהוסף החל לנקוט באמצעים להבטיח את מעמדו ושלומו. יהוסף נחלץ מהסכנה באופן בלתי צפוי כלל. בשנת 1064, לאחר מסיבה בביתו של יהוסף, שבה שתה בולוגין יין רב, הרגיש ברע ויומיים לאחר מכן מת. רבים סברו שיהוסף הרעיל את בולוגין. המלך בדיס זועזע עד עמקי נשמתו ממות בנו. אולם יהוסף הצליח להוכיח לבדיס שידה של משפחה אחרת הייתה בעניין ולאכזבתם של הַבְּרָבְרִים והאנדלוסים, מעמדו של יהוסף רק התחזק, בזמן שאויבו הגדול, בולוגין, נעלם. אולם יהוסף נחשף לסכנה אחרת. מלך סביליה, אל-מועתדד, הצליח בתככים שונים להשתלט על העיר החשובה רונדה, כ-200 ק"מ מערבית לגרנדה. אובדן העיר העמיד את בדיס על חולשת מעמדה של גרנדה והסכנה הצפויה לו עצמו. כדי להטיל אימה על נתיניו, החליט לערוך ביום שישי טבח באנדלוסים במסגד הגדול בעיר. הוא התייעץ עם יהוסף ויהוסף הסביר לו שהתוכנית חסרת היגיון לחלוטין והסביר לו את הסכנה הצפויה לשלטון הצנהג'ה אם יתבצע המעשה הנורא. אולם המלך נשאר איתן בדעתו והורה להעמיד פלוגות צבא בכוננות. יהוסף החליט להפיץ את הידיעה על הטבח הצפוי כשמועה "סודית". מטבע הדברים, "הסוד" עבר מפה לאוזן ורק בודדים הגיעו באותו יום לתפילה במסגד. כך נמנע הטבח. לבסוף השתכנע בדיס שיהוסף צדק, אך עצם העובדה שהוויזיר היהודי העז לחלוק על דעתו- העכירה את יחסו אליו. בינתיים המשיך מלך

סביליה במזימותיו. בתחילת שנת 1066, בתיאום מראש, התקוממו תושבי העיר נגד השלטונות של גרנדה וכוחות צבא של סביליה הגיעו לעיר. אולם חיל המצב שבמבצר החזיק מעמד ויצר קשר עם מלך גרנדה. בזמן שהכובשים התהוללו והשתכרו, חשו טורי הצבא של גרנדה לעזרת חיל המצב הנצור ב"אלקצבה" (המצודה), הפתיעו את הצבא של סביליה וערכו בו טבח. העיר חזרה לשלטון גרנדה והשמחה בממלכה הייתה גדולה מאוד.

אולם התככים נגד יהוסף גאו שוב והפעם פעל נגדו שר יהודי, דודו של יהוסף. יהוסף התייחס למצב עניינים זה בחומרה רבה, מכיוון שקיומם של השרים היהודים בממלכת גרנדה היה תלוי באחדותם נגד שונאיהם הֶבְרָבְרִים והאנדלוסים. יהוסף הזמין את דודו למשתה בביתו והרג אותו במו ידיו. התככים המרובים והמאמץ והסיכונים הכרוכים בהתמודדות עמם, הובילו את יהוסף למחשבה מעמיקה על המצב המדיני בספרד ועל הסיכונים והסיכויים הטמונים בו. שבט הצנהאג'ה השולט היה קטן במספר אנשיו והוא נאלץ להחזיק בחיילים שכירים – משבט זינאתה היריב, שחורים מהסודאן וגם סלאבים. למרות כוחם הדל, הן הֶבְרָבְרִים והן הסלאבים הצליחו לשלוט על חלק מהנסיכויות, מכיוון ששמרו על אחדותם. מספר היהודים בספרד היה גדול למדיי ורבים מהם אחזו בנשק מזה דורות. כך עלה בדעתו הרעיון להשתלט על אחת הפרובינציות ולהחזיק בה באמצעות היהודים בגרנדה וגדודי שכירים נוספים. אולם כיצד יעשה זאת? הוא ביקש לחבור למלך אלמריה השכנה ממזרח, להציע לו את עזרתו בכיבוש גרנדה בתמורה למינויו שלו למלך באלמריה. אלמריה יושבת לחוף הים, כ-170 ק"מ מדרום מזרח לגרנדה והיא נהנתה מהכנסות גדולות מהמסחר הימי. ניתן היה להחזיק בעיר גם תחת מצור ממושך, בגלל הנמל. אם בכל זאת יחמיר המצב, ניתן בקלות לברוח מהעיר בספינות אל חוף המגרב הקרוב (כיום מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה). התוכנית התגבשה בליבו בהדרגה והוא לא נחפז, מכיוון שמדובר היה בבגידה במלך. אולם מצבו של יהוסף היה עדין ומסוכן. לפיכך החל לנקוט בצעדים כדי להקים נסיכות יהודית בראשותו באלמריה. מלך אלמריה היה אסיר תודה לבדיס, מכיוון שהציל את ממלכתו בשנת 1053, בימים בהם כיהן בתפקיד הוויזר אביו של יהוסף, ר' שמואל הנגיד. אולם כאשר יהוסף הציע לו לספח לממלכתו את כל מדינת גרנדה, לא עמד בפני הפיתוי. בכל זאת, שליח של מלך אלמריה בגד בו וחשף את כל התוכנית בפני נכדו של המלך בדיס. יהוסף לא היה יכול ללכת בעצמו לאלמריה ולכן ביקש ממלך אלמריה שישלח שליח אחר. שליח זה אף הוא לא היה להוט להוציא את התוכנית לפועל והעמיד את יהוסף על כל הקשיים והביע את חששותיו שהצנהאג'ה יילחמו מלחמת ייאוש. אולם יהוסף המשיך בדרכו. הוא החל להרחיק מבירת הממלכה את השרים מקרב הצנהאג'ה שהיו מסוגלים, לדעתו, להכשיל את תוכניתו. הוא גם עיכב משלוחי ציוד ואספקה לחילות המצב במזרח המדינה, עד שהמבצרים עצמם ננטשו. לאחר שהצליח להכשיר את הקרקע, הודיע למלך אלמריה שיוכל לכבוש את האזורים שבמזרח ובמרכז ממלכת גרנדה. מלך אלמריה פקד על כוחותיו לחצות את הגבול. הם כבשו אזורים נרחבים במזרח המדינה, אולם במקום להתקדם אל גרנדה, נעצרו באזור רכס ההרים שמצפון לסיריה נבדה וממזרח לגרנדה. בזמן שיהוסף השתדל להניע את מלך אלמריה שיסיים את הפעולה, נקט באמצעים שונים כדי להבטיח את עצמו, מחשש שכאשר יתקרב הצבא של אלמריה – ינקמו בו הצנהאג'ה, אנשי גרנדה. לכן החל להכין לעצמו ולבני ביתו מבצר על גבעה נישאה, במקום שבו עמד בעבר מבצר שנודע בכינויו "האדום". יהוסף החל לקומם את ההריסות ולבנות שם את המבצר הידוע כיום בשם "אלקצבה" (Alcazaba) של אלהמברה. בינתיים עבר יהוסף עם בני משפחתו אל הרובע המבוצר בגרנדה הֶבְרָבְרִית, שבו היה מושב המלך ושנקרא אף הוא "אל-קצבה".

למרות אמצעי הזהירות, מצבו של יהוסף הלך והחמיר. הצנהאג'ה רטנו נגד המלך שאינו עושה דבר ודיברו בקול רם נגד הוויזר היהודי, שאינו פועל להגנת הממלכה. טענות אלו הצטרפו לקנאה בעושרו הרב. האנדלוסים הצטרפו ברצון לכל אלה שכעסו על מעמדם הנכבד של היהודים. ברחובות גרנדה הושמעו שירי לעג שפעלו ככרוזי תעמולה. אולם משורר ערבי בשם אבו אסחאק מאלבירה הגדיל לעשות. אבו אסחאק (נפטר בשנת 1067) היה מלומד בתורת המשפט המוסלמית (פקיה, *فقيه* בערבית) ומזכיר של שופט בגרנדה. הוא התנגד לשלטון היהודים בגרנדה ויהוסף ביקש מבדיס המלך שיגרש אותו מהעיר ולכן אבו אסחאק נאלץ לחזור לעירו, אלבירה, השכנה לגרנדה. בעינו של אבו אסחאק הוויזר היהודי היה האשם העיקרי בכישלון שאיפותיו. כאשר שמע על התסיסה בגרנדה חיבר שיר ארוך, קסידה, במתכונת השירה הערבית שהשתמרה עוד מימי השבטים הערבים לפני האסלאם, עם חריזה בסוף השורה. הקסידה שכתב נגד יהוסף זכתה לתפוצה גדולה ביותר בגלל צורתה ותוכנה. אבו אסחאק לא השתמש בקישוטי לשון

ובמילים נדירות כפי שהיה מקובל באותה עת בקרב המשוררים הערבים. הוא העדיף לכתוב במילים רגילות ובצורה גלויה לחלוטין. בניגוד למקובל, הקסידה לא נפתחה בשיר אהבה אלא בפנייה אל הצנהאג'ה שבה הסביר שהמלך טעה כאשר מינה לו וזיר יהודי בניגוד לחוקי האסלאם, בזמן שהיה יכול למנות מוסלמי. אבו אסחאק התכוון בכך למערכת התנאים ("תנאי עומר") שהתגבשה במסמך כניעה שהוגש על ידי הנוצרים בסוריה ובמצרים, עם ראשית כיבושי האסלאם במאה השביעית, לחליפה השני עומר אבן אלח'טאב. מסמך זה קבע את תנאי החיים של בני החסות ועל פיו מעמדם האזרחי היה נחות מזה של המוסלמים ובו נקבע, בין היתר, שמי שאינו מוסלמי אינו רשאי לקיים את הפולחן שלו (למשל תהלוכה דתית) ברבים, לבנות כנסיות ובתי כנסת, לרכב על אוכף ולשאת חרב, לשלוט על מוסלמים ואף לבנות בית גבוה מזה של המוסלמים. במציאות, חרגו חיייהם של היהודים מהתנאים הנוקשים האלה. נבנו בתי כנסת רבים ויהודים עלו לגדולה בחצרות השליטים המוסלמים ואף פיקדו על צבאות מוסלמים וניהלו את מדיניות החוץ, בדומה לר' שמואל הנגיד וכו'. אולם תמיד הסטייה מ"תנאי עומר" לטובת היהודים סיכנה אותם מכיוון שהחריגה גרמה לזעם רב בקרב העילית ובקרב ההמון ומעת לעת קמו שליטים שביקשו להחזיר את פני הדברים לדרך האסלאם המקורית.

לדברי אבו אסחאק, התוצאה של העברה שעשה המלך, עם מינוי יהודי לוזיר, הייתה שהיהודים שהיו מושפלים ובזויים, הפכו לאדונים שהמוסלמים תלויים בחסדיהם וכבר לא היה גבול לחוצפתם. היהודים, בלי שתכננו, הגיעו לכל מה שיכלו לחלום עליו. 'הקוף' (יהוסף) הנתעב ביותר מבין היהודים הכופרים החזיק בין משרתיו הרבה מאמינים אדוקים באסלאם. דימוי היהודים (ולפעמים בני חסות בכלל) לקופים מבוסס כנראה על כמה פסוקים בקוראן, המתארים את הפיכת היהודים לקופים בגלל מעשייהם הרעים. להלן סורה 5: השולחן הערוך, פסוק 60: "אמור, הבה ואודיעכם למי השכר הרע מכל אצל אלוהים: לאלה אשר קיללם אלוהים ושפך חמתו עליהם ועשה אותם קופים וחזירים, ואשר עבדו לשיקוצים. רע מכל מקומם, וגדולה מכל תעיייתם מן הנתיב הראוי". (רובין, הקוראן, עמ' 98). אבו אסחאק קרא לבדיס החכם שיכיר בנזק שגורמים היהודים השטניים. הוא שואל בפליאה כיצד בדיס החכם אינו רואה את הנזק שגורמים היהודים ואיך הוא יכול לחבב את הממזרים שהפכו אותו לשנוא על כל בני האדם? הוא קורא לו להתנהג אליהם כפי שמתנהגים אליהם במדינות אחרות שבהן הם מקבלים יחס זהה לזה שמקבלים הכלבים והם גרים בנפרד מכלל האוכלוסייה. כאשר הגיע אבו אסחאק לגרנדה ראה שהיהודים מולכים בגרנדה והם חילקו ביניהם את עיר הבירה והמחוזות. בכל אחד מהמחוזות מנהיג אחד 'הארורים' האלה. הכספים בידיהם והם לבושים בהידור ואוכלים בפאר רב בארמון בזמן שהמאמינים המוסלמים אוכלים לחם דל ולבושים סחבות. זו חוסר זהירות לבטוח ביהודים הבוגדים בזמן שכל סודות המדינה גלויים בפניהם. המנהיג של 'הקופים' היהודים (כוונתו לר' שמואל הנגיד ולבנו יהוסף) בנה לעצמו ארמון משיש ובו מזרקות שמהם מגיחים מים טהורים בזמן שהוא גורם למוסלמים להמתין לו בדלת ארמונו. באותה עת הוא צוחק על המוסלמים ועל דתם. צריך, כך טען אבו אסחאק, לערוף את ראשו של המשנה למלך ולא למחול לקרוביו וחבריו שגם הם אספו אוצרות רבים. הוא קרא לבדיס לקחת את כספם, שאינם ראויים לו ולא לחשוש שתהיה זו בגידה להרוג אותם אלא הבגידה תהיה לתת להם להמשיך ולשלוט. בימים האחרונים של חודש דצמבר 1066, שבהם נפוץ השיר של אבו אסחאק בגרנדה, האווירה הפכה להיות טעונה בחומר נפץ.

להלן חלק מהקסידה:

”מנהיגכם עשה שגיאה/המהנה לב חמדנים מרושעים:

הוא בחר בכופר להיות לו למזכיר/בעוד שיכול היה, לו רצה, לבחור במאמין.

בשלו גבה לב היהודים, והם הפכו גאים/ ושחצנים. הם שהיו מבזויי האדם מילאו את כל שאיפותיהם והשיגו את הרב ביותר/ וזה קרה לפתע פתאום, קודם שהבינו מה קורה.

ומה רבים המוסלמים הנכבדים המצייתים בהכנעה/אלא בשל אחד משלנו, שהיה שותף לעברתם...

...אלוהים הזהירנו בכתבי קודשו/להתרחק מחברת הרשעים.

אל תבחר משרת מביניהם/ אלא הניחם לקללת המקוללים!

שכן האדמה זועקת למראה חמסם/ והיא תפתח פיה ותבלענו כולנו.

שא עיניך אל ארצות אחרות/וראה יהודיהן ככלבים מצורעים הושלכו.

למה זה לבדך תהיה שונה ותקרבים/ בעוד כל הארץ ירחיקום?

...הם את כל ההכנסות אוספים/ הם נוגסים והם לועסים ומכרסמים.

הם לובשים את ההדורים שבבגדים/ בעוד לבושך [הכוונה ללבוש של השליט] דל וצנוע...

...ראש הקופים [יהוסף הנגיד] בנה את ביתו בשיש/ ואת מי היפה במעיינות אליו הולך.

עניינינו עתה בידיו נתונים/ וכעניינים בפתח אנו ניצבים...

...מהר נא אותו לטבוח כמנחת עולה/ העלהו על המזבח, שכן איל שמן הוא.

ואל נא תחוס על בני עמו/ שהרי חמסו כל דבר של ערך.

שבור נא אחיזתם וטול את כספם/ שהרי לך מיטב הזכות על מה שאספנו.

אל תחשוב שהפרת אמונה היא להרגם/- הפרה תהיה אם תניחם לחיות.

הם הפרו את בריתנו אתם/ ואיך לאשם תחשב אם תעשה נגד מפרי הברית?

ואיך תיתכן ברית בינינו/ כאשר הננו האלמונים החשוכים, והם הנכבדים?"

עתה שפלי ערך אנו לידם/ כאילו אנו החוטאים והם הצודקים?" (מעיל תשבץ, עמ' 62).

בליל שבת, 30 בדצמבר, כבר נפוצו שמועות שהמלך נהרג וכי צבא אלמריה כבר עומד בשערי העיר. המון רב התאסף ונשמעו דיבורים שצריך להרוג את הוזיר היהודי. כאשר נודעו הדברים ליהוסף, רץ לארמון המלך וביקש ממנו שיראה את עצמו ברבים. המלך יצא וניסה להרגיע את ההמון – אך לשווא. הזעם התפרץ, נשמעו קללות, המלך שב ונכנס אל ארמונו. יהוסף ברח אל מחסן פחמים ליד אחד המטבחים והשחיר את פניו כדי שלא יכירוהו. אולם המוסלמים הפורעים, שהיו מחשובי הצנהאג'ה, מצאו אותו והרגוהו. בשבת בבוקר התקבצו אנדלוסים ואנשי צבא בְּרָבְרִים, סחבו את גופתו של יהוסף ותלו אותה על

צלב בשער העיר. אחרי שהתעללו בגופתו חצו את נהר הָרְדוֹ והתפרצו לשכונות היהודיות. קבוצת צעירים ניסתה, ללא הצלחה, לחסום בפניהם את הדרך. הם פרצו לבתים, דקרו, ערפו ראשים, אנסו נשים ורצחו ללא הבחנה. באותה עת בזזו את כל הרכוש הרב שצברו היהודים. גם הספרייה העצומה ובה הספרים יקרי הערך שהועתקו ביוזמתו של יהוסף, ממיטב ספרי המדע באותה עת, התפזרה לכל עבר. הפורעים הרגו את כל היהודים בעיר ובתוכם את כל היהודים שבאו לעיר ממדינות רחוקות כדי להיות תחת חסותו של הנגיד. מאות יהודים (וישנם גם אומדנים שמדובר באלפים אחדים) נרצחו. רוב האוכלוסייה בעיר הייתה ככל הנראה יהודית ומכאן שהעיר עצמה ספגה מהלומה קשה מאוד.

הידיעה על מהומות הדמים נפוצה בכל רחבי אנדלוסיה ובקהילות היהודיות חששו רבים לגורל בני משפחתם בגרנדה. ר' יצחק אבן גיא (1038-1089), ראש ישיבת לוסינה (כ-140 ק"מ מצפון לגרנדה), שכתב פירושים למקרא וחיבורים רבים בהלכה ובלשון, והיה מגדולי הפייטנים בספרד, חיבר קינה שהוקראה בעיר לוסינה, עיר שהיהודים ביצרו והחזיקו בה, לפני קהל רב. כל היהודים בספרד הרגישו שנפלה עטרת ראשם עם נפילתה של הקהילה היהודית הגדולה והעשירה בגרנדה. השחיטה בגרנדה המחישה להם עד כמה מעמדם רעוע ועד כמה העושר והעוצמה הפוליטית שצברו בכישרון ובעמל רב הם ברי חלוף. בסופו של חשבון, המאבק בין קבוצות הכוח בגרנדה, שגם היהודים היו שותפים לו והתרעומת והשנאה של ההמון, הופנו לעבר היהודים, שאכן, למרות כוחם, היו החוליה החלשה בשרשרת. מתנגדיו של המלך בדיס תיעלו את השנאה אל כל היהודים, הקבוצה האתנית-דתית אליה השתייך יהוסף. במשך דורות רבים היו היהודים סבורים שהם בני בית בספרד, ככל בני העמים האחרים, אך לפתע התברר להם שהם בספרד בגלות כבכל הגלויות. הם התפכחו מן האשליה והחלו לחשוש לגורלם, במיוחד בערים אחרות תחת שלטון הצנאה.

עם הטבח ביהודים בגרנדה בשנת 1066, התחילה ירידתה של הקהילה היהודית בעיר. חלק מהיהודים ברחו, דוגמת האלמנה והבן של יהוסף, עזריה, שמצאו מקלט בלוסנה, תחת חסותו של ר' יצחק אבן-גיא. עזריה נועד להיות ראש הקהל בלוסנה וגם היה בעל כשרון לשירה, אך למרבה הצער, נפטר בהגיעו לגיל עשרים. גם אחד משני בניו של חזקיה ראש הגולה, שנותר בחיים אחרי הטבח, ברח לסרגוסה, שהייתה בשליטה מוסלמית. הבן הזה של חזקיה ראש הגולה הוא "האב הקדמון" של משפחת אלדאודי. סרגוסה (כ-730 ק"מ מצפון לגרנדה) הייתה בשליטה מוסלמית עד שנת 1118, שבה נכבשה על ידי ארגון, ממלכה נוצרית, והייתה לעיר הבירה שלה, כחלק מה"רקונקיסטה", הכיבוש מחדש של ספרד על ידי הנוצרים שהסתיים בשנת 1492. צאצאיו של הבן שברח בזמן הטבח הגיעו מסרגוסה לעיר ליאון (כ-760 ק"מ מצפון לגרנדה) ואחד מהם היה הפייטן ר' חייא אלדאודי שנפטר בעיר זו בשנת 1154.

הקהילה היהודית בגרנדה לא איבדה את השפעתה לחלוטין, אך מעולם לא חזרה למעמד החשוב שהיה לה בימיהם של שמואל ובנו יהוסף. המשורר משה אבן עזרא (1055-1140) שנולד בגרנדה, מגדולי המשוררים היהודים בכל הזמנים (ומי שחיבר בין היתר את הפיוט "אל נורא עלילה") נאלץ לגלות מהעיר ולהימלט לספרד הנוצרית. יהודה איבן תיבון, שנולד בגרנדה בשנת 1120, נאלץ בשנת 1150 לברוח לפרובנס בגלל פלישת "אלמוואחידון" ושם עסק בתרגום לעברית של חיבורים מרכזיים שנכתבו על ידי יהודים באנדלוסיה בערבית ובהם "מורה נבוכים" של הרמב"ם, שנכתב במקור בשפה הערבית.

הקהילה היהודית בגרנדה הייתה עתיקה, גדולה במספרה ועשירה. הייתה זו הפעם הראשונה שבה הופנתה אלימות בהיקף כזה נגד יהודים באנדלוסיה וזה גם היה הטבח החמור ביותר. להתפרצות בגרנדה היה רקע פוליטי אך ההקשר שלה היה עוינות חריפה ליהודים שהתחילה דווקא בשכבה הגבוהה, האינטלקטואלית וחלחלה כלפי מטה. השנאה החריפה מכיוון שבמשך כמה עשורים משלו שני ווזירים יהודים, אב ובנו, במלוכה המקומית (טאיפה) בגרנדה. דווקא בממלכות המקומיות האלה, ה"טאיפות", בלטו יהודים בתפקידים מרכזיים בממשל. קודם לכן, אף פעם לא הגיעו בני חסות, דוגמת היהודים והנוצרים, לעמדות בכירות כל כך. שני הווזירים היהודים בגרנדה, האב ובנו, שמילאו תפקיד בכיר כל כך בשנים 1038-1066, מייצגים את הפסגה אליה הגיעו היהודים, לא רק במקרה הייחודי של הטאיפה בגרנדה אלא גם בכל ההיסטוריה של אנדלוס. שמואל נהנה מיתרונות חשובים הן מבחינה אישית, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה כלכלית. עליית בנו של שמואל, יהוסף, לאותה עמדה שהייתה לאביו, הייתה אף חריגה עוד יותר בגלל גילו הצעיר. אולם יהוסף לא הצליח להחזיק מעמד כמו אביו וכפי שעלה באופן מטאורי- כך נפל, ועמו כל הקהילה היהודית בגרנדה. במאה ה-11 הייתה ההתפרצות בגרנדה חריגה, אך מסוף המאה ה-13 הלכו ותכפו ההתפרצויות של ההמון נגד בני החסות בטענה שהם מפירים את "תנאי עומר". במקביל החלו השלטונות לאכוף את תנאי עומר ביתר תוקף ומעמדם של בני החסות בעולם האסלאם הידרדר, בד בבד עם ההידרדרות הכללית שחלה בארצות האסלאם.

דמותו של ר' חייא אלדאודי ראוייה למחקר נפרד. שלושה פיוטים המיוחסים לר' חייא אלדאודי (ובהם הפיוט קדושה) נשמרו בגניזה בקהיר ונמצאים כיום בספרייה בודליאנה באוקספורד. עדיין לא פענחתי את כל החוליות שבשרשרת הדורות בין ר' חייא אלדאודי במאה ה-12 לבין בני המשפחה במראקש בתחילת המאה ה-19. המסורת של הייחוס לפייטן ר' חייא אלדאודי ודרכו אל ראשי הגולה בבבל ולדוד המלך, נשמרה במשפחת אלדאודי בדרכי הנודדים אליהם יצאה בגירוש ספרד ובמאות השנים בהן חיו בעיר מראקש עד לעליית המשפחה לארץ בשנת 1837 והשתקעותה בצפת ואחר כך. החכם באשי מכלוף אלדאודי (1825-1909), שמונה לתפקידו בעכו בשנת 1899, הוסיף לחותמתו את המילים: "מזרע דוד המלך זיע"א" [זכרו יגן עלינו אמן]. בכתבי שד"רות (שליחות דרבנן לאיסוף תרומות), מהשנים 1863 (שמור באוניברסיטת קולומביה) ומ-1883, השמור עד היום בארכיון המשפחתי וחתומים עליו עשרות מרבני צפת, נזכר שמוצאו של מכלוף אלדאודי מ"הגאון ר' חייא אלדאודי זיע"א מזרע דוד מלך ישראל זיע"א". הזיקה לדוד המלך נזכרת גם בתעודה שקיבל שלום אלדאודי, בנו של מכלוף, כדי שיוכל לקבל סיוע לאחר מאורעות תרפ"ט (1929) בצפת. על התעודה, עליה חתומים רבני צפת, נוספו דברים חמים בכתב ידו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב האשכנזי הראשי הראשון, חותמתו וחותמת הרבנות הראשית לארץ ישראל.

המקור העיקרי המחבר את ר' חייא אלדאודי לדוד המלך הוא "ספר הקבלה" של ר' אברהם אבן דאוד. ב"סדר עולם זוטא", חיבור אחר העוסק בכרונולוגיה יהודית, צוין הרצף הנמשך 89 דורות ובסך הכל 1587 שנים מיהויכין מלך יהודה, הנצר לבית דוד, שהוגלה לבבל אחד עשר שנים לפני חורבן בית ראשון (החורבן היה בשנת 586 לפני הספירה), דרך צאצאיו וראשי הגולה ועד לר' חייא אלדאודי.

כאמור לעיל, חקירתי בתולדות המשפחה רחוקה מלהסתיים. בעניין זה תקף מה שנאמר במסכת אבות: "לא עליך המלאכה לגמור, ולא אתה בן חורין לבטל ממנה" (משנה אבות ב ט"ז). רק ממסע וירטואלי בויקיפדיה באנגלית, מצאתי שצאצאיו של ר' חייא אלדאודי מוכרים עד סוף המאה ה-14 וכי המשפחה

התבססה בפורטוגל. כמו כן מצאתי שבין צאצאיו של ר' חייא אלדאודי נמנים בני משפחת חרל"פ – שראשי התיבות של שמם הוא: חייא ראש לגולי פולין. מצאצאי משפחה זו בארץ-ישראל ידוע הרב חיים זבולון חרל"פ (1902 – 1966, מתלמידיו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק), רבה של ראשון לציון משנת 1925 ועד מותו וגם אפרים חרל"פ, ראש אגודת הפועלים הראשונה בראשון לציון, שהחזיק בידו מגילת יוחסין שחיברה אותו לדוד המלך. דוד יודילוביץ, בספרו **ראשון לציון**, מציין ששני אנשים התייחסו ליוחסין ברצינות והצדיעו לאפרים חרל"פ כאשר פגשו אותו: ישראל בלקינד (ממייסדי תנועת הביל"ויים והמושבה גדרה) והמושל התורכי ברמלה. באותו ספר התפרסמה מגילת היוחסין של משפחת חרל"פ (עמ' 390).

האם יהיה מי שיזכור אותנו בעוד אלף שנים?

באופן סמלי, באוקטובר האחרון (2016), כ-950 שנה לאחר שאותו אב קדמון נמלט מגרנדה והצליח להינצל מהטבח בגרנדה (1066) הגענו, אשתי ואני, לביקור בעיר. הבסיס שלנו בספרד היה דירת נופש רחבת ממדים במלון באחד הפרברים של מלאגה, שהתקשינו מאוד לאתר אותו. הצירוף של עייפות לאחר לילה ללא שינה והשם "מלון גולף", הקשו עלינו מאוד לאתר אותו, מכיוון שכמה וכמה מלוונות בשם זה מצויים ליד כרי דשא נרחבים בפרברי מלאגה. היו לנו כמה יעדים נחשקים בטיול הזה ובין היתר ביקשנו לבקר באלהמברה, האתר הידוע כאחת משכיות החמדה הנפלאות בעולם כולו. בנוסף ליופיו של האתר, למדתי מן המחקר, כפי שכתבתי לעיל, ששני בניו של חזקיה ראש גלות התארחו בארמונו של יוסף הנגיד, שנמצא בקרבת מקום לאלהמברה. בזמן שההמון המוסלמי המוסת פרץ לארמון ועשה שפטים ביהודים בעיר, נהרג אחד מהם והאחר ברח לטולדו והצאצא שלו היה ר' חייא אלדאודי שנפטר בעיר ליאון בשנת 1154. כאמור לעיל, הייחוס לר' חייא אלדאודי ובאמצעותו לזרע דוד המלך נשמר במשפחה שעלתה לארץ ישראל בשנת 1837 והתיישבה בצפת.

משוט באינטרנט התברר שרצח היהודים בגרנדה נחקר, בין היתר, על ידי פרופסור חוסה רמון איאסו מרטינז מאוניברסיטת גרנדה. לאחר עשרות שנים של חיים משותפים עלתה בדעתי ההברקה שהספרדית שבה שולטת אשתי, שעלתה לארץ בגיל 18 מארגנטינה, יכולה לסייע במחקר ההיסטוריה של משפחת אמי בספרד, לפני הגירוש. כך, בסיועה המסור, קבענו פגישה עם הפרופסור במשרדו שבפקולטה לפילוסופיה ולספרות בקמפוס קרטוחה שבאוניברסיטת גרנדה.

כאשר התכוננו לנסיעה, התברר לנו שהכרחי לשריין כרטיס כניסה לביקור באלהמברה זמן רב מראש. כל התורים כבר היו תפוסים. אולם ישראלים אינם מוותרים אף פעם וקיוונו, שכמו במקרים רבים אחרים, משהו יסתדר ברגע האחרון. קיוונו שנספיק לתפוס כרטיס בין הכרטיסים הנמכרים בכניסה לאלהמברה בכל יום. יצאנו מהמלון עם דמדומי בוקר מוקדמים וטיפסנו בכביש ממלאגה לגרנדה. עם אור הבוקר נראו מרחוק רוכסי ההרים ולרגליהם, ככל שהתקרבו, נראתה העיר גרנדה, מוקדם בבוקר, עיר גדולה למדי, עמוסת תחבורה פקוקה ורועשת. נסענו על פי גרסה ספרדית של ה"וויז" הישראלי לכיכר בקרבת אלהמברה והגענו...לאזור שיכונים נידח בפאתי העיר. כאשר שאלנו מישהו מאנשי המקום, הוא הסביר שכל מי שנעזר ביישום הזה טועה ומגיע אל השיכונים במקום לאלהמברה. אולם גם לאחר הטעות הזו ומחוסר ברירה, התמדנו לפעול על פי היישום הזה (...אמונים על ה"וויז" הישראלי) והוא הוסיף להתל בנ. נתיבים שהמליץ עליהם נועדו לנסיעת אוטובוסים בלבד ובמקרים אחרים כמה פעמים נחלצנו בקושי,

בנסיעה אחורנית, מתוך הסמטאות של העיר העתיקה של גרנדה. בתוך העיר, בתנועה הסואנת של הבוקר, לא ראינו שלטים שיובילו אותנו אל אלהמברה. לא מצאנו את הדרך. אחרי כמה סיבובים חסרי תכלית, עצרנו ליד בית ספר. בשער בית הספר, הפלא ופלא, עמדו כמה תלמידים ועישנו, ממש כמו בבית הספר התיכון שאני מלמד בו... תלמידים בכל העולם דומים זה לזה וגם המרדנים שבהם: מגודלי שיער, עגיל בתנוך האוזן, ג'ינסים משופשפים עם קרעים אופנתיים וסיגריות מעלות עשן בידיהם. בני נוער חביבים, השיבו בסבר פנים יפות וניסו לעזור. הם כיוונו אותנו לכביש המקיף את העיר ובו מצאנו סוף סוף שלטים שכיוונו אותנו למקום. בכניסה לאתר התברר למרבה הצער שכל הכרטיסים נמכרו ויכולנו רק לבקר בחלק הפתוח. גם לחלק זה יופי וקסם רבים משלו. הצבע האדום של החומות נתן למערכת הביצורים והארמונות את שמה אל-חמרה (האדומה) שהפך בספרדית לאלהמברה. קצת עייפים וקצת מאוכזבים ירדנו אל העיר עצמה וביקרנו בקתדרלה שבה קבורים פרננדו השני, מלך אראגון ואיזבלה מלכת קסטיליה שכבשו את גרנדה בשנת 1492. באותה שנה הספיקו בני הזוג המלכותי לכבוש את גרנדה, ובכך סיימו את תקופת השלטון הערבי-מוסלמי בספרד, לגרש את היהודים מספרד ולשלוח את כריסטופר קולומבוס למסע שבו יגלה את "העולם החדש". זהב בכמויות גדולות ציפה בנדיבות רבה את מעשי האמנות שעל הקירות.

הזמן חלף והגיעה העת לנסוע לאוניברסיטה ולהיפגש עם הפרופסור. אך שוב, מעשה כשפים, התחלנו לנסוע במעגלים ולא מצאנו כיצד יוצאים מהסמטאות של גרנדה העתיקה. לפתע צץ מישהו רכוב על קטנוע, שהבין לליבנו וסימן לנו לנסוע אחריו. הוא הוביל אותנו בסמטאות עד למגרש החנייה באוניברסיטה. כאשר הגענו למקום, פגשנו זוג אנגלים קשישים... שאיבדו גם הם את דרכם וחיפשו נואשות מישהו שיוכל לסייע. המלצנו בחום על "המלאך בקטנוע" ונפרדנו ממנו בחמימות רבה. האם היה זה מקרה בלבד שלא הצלחנו להתמצא בעיר שממנה ברח לפני 950 שנה אחד מאבות אבותיי? האם היה זה מקרה שהופיע לפנינו "המלאך בקטנוע"?... ייתכן שבסך הכול סידורי התחבורה בעיר גרועים, תיירים זקוקים תמיד לסייע הזה ו"המלאך בקטנוע" מצא דרך לתת סיוע ולהרוויח משהו.

פרופסור חוסה רמון איאסו מרטינס קיבל את פנינו בלבביות. הוא גילה עניין רב בישראל בכלל ובקיאות רבה בקולנוע ישראלי בפרט. התברר שאיננו יהודי וגם איננו צאצא של אנוסי ספרד. מלימוד השפות השמיות הסתעף המחקר שלו להיסטוריה של היהודים בספרד ובין היתר כתב על תולדות היהודים בגרנדה. אשתי מצאה באינטרנט את המאמר שכתב על הפוגרום בשנת 1066 וכך נוצר הקשר.

הסופר אברהם ב. יהושע פתח את הרומן פרי עטו, **מסע אל תום האלף** (1997), במילים המתאימות ביותר לסיים את המסע ההיסטורי שערכתי במאמר זה - כאלף שנים - לאחור.

"אבל האם יהיה מי שיזכור אותנו בעוד אלף שנים? האם עוד תישמר אז אותה נשמה עתיקה שברחמה הלח והפרטי יבהב הצל החולף של מעשינו וחלומותינו? האם, נטול איברים פנימיים, דחוס נזלים ממוחשבים, ממוזער בחוכמה ובאושר, יעלו גם בו, יהיה שמו אשר יהיה, הרצון או הגעגוע לפנות אלף שנה אחורה ולחפש אותנו, כפי שאתה מחפש עכשיו את גיבוריך? אבל האם ניתן יהיה בכלל למצוא משהו? הלוא משקל אלף השנים שיפרידו בינו לבינינו יהיה כמשקל אלפי שנים היום. כי מי יודע אם התבונה הבהירה והמוגשמת כבר לא תסלק בעוד אלף שנה את אחריותה להיסטוריה הסתומה והמבולבלת שלנו, כפי שאנו סילקנו מפנינו את "ההיסטוריה" של אנשי המערות. ובכל זאת, הרי לא סתם כך נישכח. הרי לא יתכן שלא תימצא בעבורנו מולקולה אחת של זיכרון, כמו כתב יד מצהיב בעומק מדף נשכח, אשר עצם

קטלוגו מבטיח את נצחיותו גם אם לעולם לא יגיע אליו אפילו קורא אחד. אבל האם בכלל יישאר הקטלוג? או שמא צופן שונה לחלוטין יתיך ויערבל את כל שחלף, עד שלעולם לא תוכל עוד להשתחזר דמותנו כפי שאנו מדמים אותה לעצמנו". (יהושע, מסע אל תום האלף, עמ' 7). תם ולא נשלם.

על המקורות

לאור הטענות על העדר חומרים מתאימים להוראת תולדות היהודים בארצות ערב והאסלאם, מצאתי לנכון להדגיש, במסגרת המקורות ששימשו אותי למאמר זה, שני ספרי לימוד ושני קורסים של האוניברסיטה הפתוחה. שני ספרי הלימוד, שיצאו לאור על ידי משרד החינוך וביוזמתו, ונועדו להוראה בחטיבה העליונה, מכילים מידע רב, מעודכן ונגיש לכל: **מסעות בזמן ערים וקהילות (2008)**, על הערים בגדד ופראג והספר **מעיל תשבץ (2008)** המכיל מאמרים מרתקים על ההיבטים השונים של המפגש בין יהדות לאסלאם בימי הביניים ובכלל זה במשפט, כלכלה, שירה, מיסטיקה, אמנות מוזיקה ועוד. מידע אקדמי, מעמיק ונרחב יותר, מצאתי בשני קורסים שלמדתי בשנה האחרונה באוניברסיטה הפתוחה: **שירת החול העברית בספרד המוסלמית ופילוסופיה יהודית בימי הביניים**. החומר, בכל אחד מהקורסים, מקיף שלושה כרכים ובהם מידע רב (החורג מהנושא הספציפי) על תולדות היהודים בספרד. פריטים אלו הם רק חלק קטן מספרות המחקר וההוראה הקיימת בתחום וכל המעוניין יכול בהחלט להרחיב את ידיעותיו וללמד אחרים ללא כל קושי. עם זאת, להפתעתי, לא מצאתי בקטלוג של האוניברסיטה הפתוחה קורס היסטורי המוקדש לתולדות היהודים בספרד מכיבושה על ידי הערבים ועד גירוש ספרד (711-1492). אני סבור שרבים ימצאו עניין בקורס כזה, מכיוון שספרד והמורשת היהודית שלה מעוררים היום עניין רב והמדינה מעוניינת להבליט את ההיסטוריה היהודית שלה כדי למשוך אליה תיירות יהודית מישראל ומהעולם כולו. כך גם התרשמנו מהמרכז לתיירות בקורדובה, שבו הוקדשה תשומת לב רבה להיסטוריה של היהודים בספרד ולקהילות היהודיות שהתקיימו בעבר בערים.

רשימת המקורות

שולמית אליצור, **שירת החול העברית בספרד המוסלמית**, שלושה כרכים, האוניברסיטה הפתוחה, רמת אביב (2004)

א.ב. יהושע, **מסע אל תום שנת האלף**, הקיבוץ המאוחד, ת"א (1997)

אשתור א., **קורות היהודים בספרד המוסלמית**, קריית ספר, ירושלים (1977) שני כרכים

אברהם בן דוד, **ספר הקבלה**, בתוך: סדר החכמים וקורות העתים, אוקספורד (1888), תדפיס באתר דעת (<http://www.daat.ac.il/daat/v1/tohen.asp?id=27>)

ישראל בן דור, "משפחת אלדאודי- בין בבל, ספרד, מרוקו וארץ-ישראל", **שרשרת הדורות**, כתב עת של העמותה הישראלית לחקר שורשי משפחה, כרך כ"ו, גיליון מס' 3, נובמבר 2012 עמ' 4-18
ישראל בן-דור, "מנהיגם של יהודי הצפון", **עת-מול**, 221, פברואר 2012, עמ' 7-10
מרטין גילברט, **באוהלי ישמעאל**, תולדות היהודים בארצות האסלאם, כנס הפקות, ת"א (2013)

בן ציון דינור, **תולדות ישראל, ישראל בגולה**, כרך ראשון/ספר שלישי, דביר, ת"א (1961)

דוד יודילוביץ, **ראשון לציון התרמ"ב-התש"א**, ראשון לציון (1941)

רפאל ישפה, פילוסופיה יהודית בימי הביניים, שלושה כרכים, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה (2007-2005)

ברנרד לואיס, היהודים בארצות האסלאם, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים (1996)

חוה לצרוס-יפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים (1996)

דוד סורוצקין, חביבה פדיה, מסעות בזמן ערים וקהילות, מטח: רמת אביב (2008)

חיים ביינארט, "יהדות קסטיליה", בתוך: חיים ביינארט (עורך), מורשת ספרד, מאגנס, ירושלים (1994) עמ' 35-11

ד"ר מרים פרנקל (עורכת), "מעיל תשבץ", מפגש התרבויות בין יהדות לאסלאם בימי הביניים, האוניברסיטה העברית בירושלים/משרד החינוך והתרבות, ירושלים (2008)

אורי רובין, הקוראן (תרגום לעברית), אוניברסיטת ת"א (2005)

Jose R. Ayaso, "Garnata al-Yahud". **Luces y sombras en la historia judia de Granada. Historia de Granada**. Ideal. 15.9.2001. pp.194-204

Bilal J.J. Saar Marroco, **La Granada Ziri (1013-1090) Analisis de Una Taifa Andalusí**, Universidad de Granada (2009)

A. Garcia-Sanjuan, "Violencia contra los Judios:el pogrom de Granada de ano 459 H/1066". Fierro Maribel (ed.), **De Muerte Violenta**. Politica, Religion Y Violencia En El-Andalus, Consejo Superior de Investigaciones Cientificos, Madrid (2004) pp. 167-206

Raymond P. Scheindlin, "The Jews in Muslim Spain", in S.K.Jayussi (edit.), **The Legacy of Muslim Spain**, E.J.BRILL Leiden/New York/Koln (1992),pp.188-200